

**Міністерство освіти і науки
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства**

Кваліфікаційна робота

**на тему: «Традиційний внутрішньосімейний уклад лемків: структура,
етика та звичаєве право (кінець XIX – перша половина XX ст.)»**

**Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Історія та правознавство)»**

**Здобувачки першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти**

Стасюлевич Софії Олександрівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат історичних наук, доцент

Костюк Леся Володимирівна

РЕЦЕНЗЕНТ:

доктор історичних наук, професор

Микола Миколайович Москалюк

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
РОЗДІЛ ІІ. СОЦІАЛЬНА ТА ГОСПОДАРСЬКА СТРУКТУРА ЛЕМКІВСЬКОЇ СІМ'Ї	122
2.1. Типи лемківських родин.....	122
2.2. Внутрішньосімейна ієрархія: роль «старого газди» та специфіка статусу жінки на Лемківщині.	177
РОЗДІЛ ІІІ. ЕТИЧНІ НОРМИ ТА ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО В СИСТЕМІ РОДИННИХ ВІДНОСИН.....	311
3.1. Морально-етичні засади виховання дітей та молоді: християнські цінності та народна педагогіка.	311
3.2. Звичаєве право у питаннях спадкування, поділу майна та опіки.	48
ВИСНОВКИ	633
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	677

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження традиційного внутрішньосімейного укладу лемків є важливим для розуміння соціокультурних, правових та етичних механізмів, що забезпечували адаптацію та збереження ідентичності карпатської спільноти в умовах модернізації, державних асиміляційних політик та історичних випробувань кінця XIX – першої половини XX ст. Аналіз цієї проблеми сприяє формуванню у майбутніх учителів історії здатності розглядати сім'ю не лише як побутову одиницю, а як динамічний інститут соціальної організації, розкривати взаємозв'язок локальних звичаєвих норм із загальнодержавним законодавством, критично оцінювати етнографічні та історіографічні підходи до вивчення регіональної специфіки. Дослідження дозволяє розвивати професійно значущі компетентності, зокрема вміння працювати з першоджерелами, порівнювати інтерпретації звичаєвого права, робити обґрунтовані висновки та інтегрувати регіональний історичний матеріал у навчальний процес.

У сучасних умовах державотворення та національно-культурного відродження України особливої актуальності набуває вивчення історико-етнографічної спадщини етнічних груп, які протягом століть формували унікальний культурний ландшафт Карпатського регіону. Лемки, як одна з найсамобутніших етнографічних спільнот українського народу, зберегли багатовікові традиції сімейного укладу, що становлять невичерпне джерело для міждисциплінарних досліджень у галузі історії, етнографії, соціології, педагогіки та правознавства. Вивчення їхнього внутрішньосімейного укладу дозволяє не лише реконструювати повсякденне життя карпатської спільноти, а й зрозуміти глибинні механізми збереження етнічної ідентичності в умовах постійних історичних викликів.

Актуальність теми зумовлена також необхідністю подолання прогалин у вітчизняній історіографії, оскільки радянська історична наука тривалий час ігнорувала або тенденційно висвітлювала питання етнічної історії та

культури лемків, зводячи їх до другорядних аспектів класової боротьби. Лише в останні десятиліття українські дослідники отримали можливість об'єктивно аналізувати цю проблематику, залучаючи широкий спектр архівних джерел, мемуарної літератури та усної історії. Проте багато аспектів традиційного сімейного укладу лемків, особливо в контексті звичаєвого права та етичних норм виховання, залишаються недостатньо дослідженими та потребують комплексного наукового осмислення.

Особливу значущість дослідження набуває в контексті сучасних євроінтеграційних процесів, коли Україна прагне зберегти свою культурну самобутність та етнонаціональне різноманіття. Вивчення досвіду лемківської родини, яка століттями успішно поєднувала християнські цінності з народною педагогікою, колективну відповідальність з індивідуальною ініціативою, традиційну ієрархію з гнучкістю адаптації до нових умов, може стати цінним орієнтиром для сучасної української родини.

Крім того, тема має вагоме суспільне значення, оскільки сприяє відродженню історичної пам'яті про лемківську спільноту, значна частина якої внаслідок трагічних подій середини ХХ ст. опинилася розсіяною по різних регіонах України та за її межами. Дослідження традиційного сімейного укладу лемків стає важливим чинником консолідації українського суспільства навколо ідей збереження культурної спадщини, поваги до етнічного різноманіття та утвердження загальнолюдських цінностей.

У контексті сучасних демографічних викликів та кризи інституту сім'ї вивчення історичного досвіду лемківської родини, яка протягом століть успішно виконувала функції соціалізації підростаючого покоління, економічної взаємопідтримки, збереження культурних традицій та етичних норм, набуває особливої практичної значущості. Аналіз механізмів функціонування лемківської родини дозволяє виявити універсальні закономірності сімейної організації, які можуть бути адаптовані до сучасних умов та сприяти зміцненню інституту сім'ї в українському суспільстві.

Мета дослідження – проаналізувати традиційний внутрішньосімейний уклад лемків як динамічну соціокультурну систему, виявити механізми взаємодії соціальної структури, морально-етичних засад виховання та звичаєво-правових норм в умовах політичних змін, економічних трансформацій та міграційних процесів кінця XIX – першої половини XX ст., а також визначити можливості інтеграції результатів дослідження у навчально-виховний процес закладів загальної середньої освіти для формування в учнів цілісного історичного світогляду, поваги до культурної спадщини карпатського регіону та громадянських компетентностей.

Основними завданнями дослідження є:

1. провести історіографічний огляд традиційного внутрішньосімейного укладу лемків кінця XIX – першої половини XX ст. та визначити основні наукові підходи до його вивчення;
2. з'ясувати соціально-господарську структуру лемківської родини, охарактеризувати типи сімей та механізми їх еволюції під впливом економічних, демографічних і політичних чинників;
3. дослідити внутрішньосімейну ієрархію, визначити роль глави родини та специфіку статусу жінки в умовах традиційного побуту та історичних трансформацій;
4. охарактеризувати морально-етичні засади виховання дітей та молоді на Лемківщині, розкривши взаємодію християнських цінностей, народної педагогіки та діяльності громадсько-освітніх інституцій;
5. проаналізувати норми звичаєвого права у сфері успадкування, поділу майна та опіки, визначивши їх практичну реалізацію та роль у збереженні родинної солідарності.

Об'єкт дослідження – традиційний сімейно-побутовий уклад та соціокультурна організація лемківської спільноти в Карпатському регіоні наприкінці XIX – у першій половині XX ст.

Предмет дослідження – структура лемківської родини, етичні норми виховання дітей та молоді, а також звичаєво-правові механізми регулювання спадкування, поділу майна та опіки в умовах суспільно-політичних змін кінця XIX – першої половини XX ст.

Методологічною основою дослідження слугували провідні принципи діалектики наукового пізнання: об'єктивності й історизму.

Дослідження здійснено на основі використання таких методів: а) огляд стану проблеми, базований на історичних (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-етнографічний), теоретичних (узагальнення), загальнонаукових методах, котрі дали можливість виділити загальні та відмінні елементи, а також визначити особливості внутрішньосімейного укладу лемків, функції родини щодо виховання дітей.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця XIX ст., коли розпочалася масова еміграція лемківського населення до Америки, що суттєво вплинула на демографічну структуру та внутрішньосімейні відносини, до початку XX ст., коли розпочалась Друга світова війна, яка докорінно змінила політичний устрій регіону та започаткувала новий етап у житті лемківської спільноти. Саме цей часовий проміжок дозволяє простежити ключові етапи трансформації традиційного лемківського сімейного укладу: від збереження патріархальних засад у кінці XIX ст. через адаптацію до умов австро-угорського, а згодом польського державного управління, до функціонування родини в умовах міжвоєнної колонізації та діяльності українських просвітницьких інституцій. Такий хронологічний вибір дає змогу комплексно проаналізувати взаємодію соціальної структури, морально-етичних засад виховання та звичаєво-правових норм у контексті історичних викликів, з якими стикалася лемківська спільнота на межі епох.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі традиційного внутрішньосімейного укладу лемків не лише як етнографічно-побутового феномену, а як динамічної соціокультурної та правової системи,

що забезпечувала адаптацію й збереження етнічної ідентичності карпатської спільноти в умовах модернізації, державних трансформацій та міграційних викликів кінця XIX – першої половини XX ст. Дослідження інтегрує історико-етнографічний та правовий, вперше системно розглядає взаємодію християнської етики, норм звичаєвого права та народної педагогіки у формуванні родинних стратегій.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання її результатів у навчально-виховному процесі закладів загальної середньої освіти, а також у різних сферах етнографічної діяльності. Здобуті висновки та узагальнення можуть бути застосовані при підготовці уроків з українознавства, зокрема при вивченні теми традиційного побуту, звичаєвого права та етики карпатських українців, розробці дидактичних матеріалів, створенні інтегрованих завдань для формування у школярів історичного мислення, поваги до культурної спадщини, громадянських і міжкультурних компетентностей.

Отримані дані про етичні норми виховання, звичаєве право, родинні ритуали мають важливе значення для збереження нематеріальної культурної спадщини, оскільки можуть бути використані при документуванні та інвентаризації об'єктів нематеріальної культурної спадщини, внесенні їх до відповідних реєстрів. Матеріали дослідження можуть стати основою для роботи культурно-освітніх центрів, зокрема для розробки програм етнокультурних центрів та громадських організацій лемківської діаспори, сприяючи відродженню та збереженню лемківських традицій та ідентичності.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 73 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження традиційного внутрішньосімейного укладу лемків кінця XIX – першої половини XX ст. ґрунтується на широкому масиві історіографічних праць, сформованому впродовж останнього століття. Еволюція наукових підходів до вивчення цієї проблематики пройшла шлях від описово-етнографічних спостережень і фіксації побутових реалій через радянські марксистсько-формаційні інтерпретації родини як соціально-економічної та класової одиниці до сучасних антропологічних, правових і гендерних студій. Комплексний аналіз наукової літератури дає підстави розглядати лемківську сім'ю не як статичний традиційний інститут, а як динамічну соціокультурну систему, що адаптувалася до змін політичного, економічного та суспільного середовища.

Підґрунтя для дослідження становлять праці класиків української етнографії. У студіях Х. Вовка [9; 10] матеріальна культура українців розглядається у тісному взаємозв'язку з господарською організацією родини, а побут карпатського населення пояснюється впливом природно-географічних умов. Вагомий внесок у вивчення сімейної обрядовості зробив О. Воропай [11; 12], який детально охарактеризував звичаї та ритуали, пов'язані з народженням, шлюбом і похоронною обрядовістю. Важливе значення для дослідження дитинства та родинного виховання мають праці Н. Заглади [25], Г. Дерлиці [24] та М. Грушевського [23], у яких висвітлено особливості дитячої праці, ігрової культури та релігійно-світоглядних уявлень українського селянства.

Теоретико-методологічні аспекти народної моралі та сімейної етики знайшли відображення у збірниках О. Ковальчука [30], П. Чубинського [63] та Н. Хрін і Л. Брошка [60], де через аналіз прислів'їв і приказок розкрито уявлення про повагу до старших, працелюбність, родинні обов'язки та гендерний розподіл праці. Безпосередньо лемківська проблематика висвітлена у працях Ю. Тарновича [52], І. Бугери [7] та І. Красовського [32],

які досліджували історію, культуру, релігійні традиції та етногенез лемків. Їхні праці засвідчують визначальний вплив природного середовища, господарської діяльності та конфесійної належності на формування специфічної моделі лемківської родини.

У міжвоєнний період увага дослідників дедалі більше зосереджувалася на взаємодії родини із суспільними та державними інституціями. Важливу роль у збереженні національної ідентичності та вихованні молоді відігравали товариства «Просвіта» та «Рідна школа» [46], діяльність яких значною мірою доповнювала традиційні родинні виховні практики. Цінним джерелом для вивчення внутрішньосімейних відносин є матеріали газети «Наш Лемко» [44], які відображають трансформації гендерних ролей і поступову зміну патріархальних моделей поведінки. Важливим довідковим джерелом виступає праця Є. Онацького [45], де систематизовано родинну термінологію, шлюбні звичаї та норми спадкування. Політико-правові аспекти життя лемківського населення висвітлено у дослідженні Д. Стовбухи [51], який проаналізував вплив аграрної та національної політики Другої Речі Посполитої на функціонування родини. Праці О. Костаревича [31], Я. Яціва [67], Д. Герцюка [16] та М. Галая [14] дозволяють простежити роль освіти, громадських організацій і родинного виховання у збереженні національної самобутності лемків.

Після депортацій 1944–1947 рр. дослідження лемківської проблематики набули особливого значення як засіб збереження історичної пам'яті та культурної спадщини. У межах радянської етнографічної традиції О. Кравець [34] розглянув трансформацію родинних інститутів крізь призму соціально-економічних змін, а М. Стельмахович [49; 50] узагальнив основні засади народної педагогіки та роль сім'ї у процесі соціалізації дітей. Вагоме значення для дослідження мають праці виданні в іміграції. Серед них необхідно виділити колективну монографію «Лемківщина. Земля – Люди – Історія – Культура» за редакцією Б. Струмінського [48], у якій комплексно

висвітлено демографічні, соціально-економічні та культурні аспекти життя лемківського населення. Значний внесок у вивчення родинної пам'яті та механізмів збереження традицій у середовищі діаспори зробили М. Мушинка [42] та М. Сивицький [47]. Доповнюють ці дослідження праці О. Куницького [36] та В. Лазуренка [38], присвячені традиційному побуту та етнографічним особливостям лемків.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався новий етап вивчення традиційної родини, позначений активним використанням міждисциплінарних підходів. Теоретичне підґрунтя сучасних досліджень становлять праці В. Наулка [35] та А. Пономарьова [54]. В. Ф. Мухін [40; 41] дослідив особливості спадкових відносин та механізми розподілу майна в українській традиційній культурі. Структурно-функціональний аналіз сім'ї представлено у працях Р. Чмелика [62], тоді як О. П. Іванівська [27] акцентувала увагу на ролі звичаєвого права у регулюванні сімейних і майнових відносин. Загальні аспекти родинного укладу українців висвітлено у працях О. Курочкіна [37], В. Борисенко [3], М. Глушка [17], С. Макаrchука [26] та Л. Шаповала [64].

Суттєво розширили дослідницькі можливості сучасні гендерні студії, які дозволили переосмислити місце та роль жінки в традиційній родині. У працях М. Гримич [19–22] доведено, що жінка володіла значним обсягом майнових і господарських прав, що забезпечувало їй відносну економічну самостійність. Питання дитинства та родинної обрядовості висвітлено в дослідженні І. Щербак [65]. Праці В. Борисенко [4] та О. Кісь [28; 29] розкривають особливості подружніх взаємин і становища жінки в українській традиційній культурі. Психологічні аспекти соціалізації дитини в родині дослідив Т. Кравченко [33]. Важливе місце посідають сучасні лемкознавчі студії О. Боряк [6], Я. Теплого [53] та В. Ябура [66], у яких простежено трансформацію родини як осередку збереження етнокультурної ідентичності в умовах депортацій, міграційних процесів та глобалізаційних викликів.

Доповнюють ці напрацювання праці Я. Галика [15], В. Борисенко [5], О. Кісь [29] та Й. Вархола [8], присвячені проблемам історичної пам'яті, жіночої історії та сімейної обрядовості лемків.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми засвідчив наявність значного наукового доробку, присвяченого різним аспектам традиційного внутрішньосімейного укладу лемків кінця XIX – першої половини XX ст. Дослідження еволюціонували від описово-етнографічних праць до сучасних міждисциплінарних студій, у межах яких родина розглядається як складний соціокультурний інститут. Науковці висвітлили питання сімейної організації, шлюбно-сімейної обрядовості, виховання дітей, звичаєвого права, гендерних відносин та трансформації родинних структур під впливом суспільно-політичних і економічних змін. Водночас більшість досліджень зосереджується на окремих складових родинного життя, тоді як комплексний аналіз внутрішньосімейного укладу лемків залишається недостатньо розробленим.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ТА ГОСПОДАРСЬКА СТРУКТУРА ЛЕМКІВСЬКОЇ СІМ'Ї

2.1. Типи лемківських родин.

Дослідження традиційного внутрішньосімейного укладу лемків неможливе без глибокого аналізу соціальної та господарської структури родини, оскільки саме ці складові визначали механізми функціонування, адаптації та відтворення карпатської спільноти в умовах історичних викликів кінця XIX – першої половини XX ст. Сім'я в лемківському соціумі виступала не лише як первинний осередок демографічного відтворення, а й як ключовий інститут економічної організації, соціальної стратифікації та культурної трансляції, що інтегрував індивіда в ширшу систему громадських, етичних та правових відносин. Саме через призму родинної структури можна простежити, як формувалися механізми колективної солідарності, як розподілялися ресурси та обов'язки, яким чином передавалися цінності від покоління до покоління та як родина реагувала на зовнішні виклики – економічні кризи, політичні трансформації, міграційні процеси та державні асиміляційні політики.

Розуміння типології лемківських родин, механізмів їхньої еволюції та специфіки внутрішньосімейної ієрархії є фундаментальним для реконструкції цілісної картини традиційного побуту, оскільки саме через призму соціально-господарської організації простежуються закономірності розподілу праці, майнових відносин, гендерних ролей та міжпоколінної солідарності. У гірських умовах Лемківщини, де обмеженість ресурсів, суворий клімат та віддаленість від торговельних шляхів зумовлювали колективні стратегії виживання, структура родини набувала особливої функціональної ваги, поєднуючи виробничу кооперацію, побутову взаємодопомогу та морально-етичне регулювання. Ця багатофункціональність вимагала чіткої внутрішньої організації, де кожен член родини мав визначені обов'язки та права, а

авторитет старших ґрунтувався не лише на традиції, а й на практичній необхідності координації спільних зусиль для забезпечення добробуту всієї родини.

Сім'я – заснована на шлюбі або кровній спорідненості група людей, члени якої зв'язані спільністю побуту, взаємною допомогою і моральною відповідальністю. Це поняття визначається в українській енографії також словом родина. Водночас родиною може називатися і спорідненість кількох сімей, що живуть окремо (батьків і дітей, братів, сестер, дядьків та ін.) [3, с. 18; 64, с. 142].

Як низова ланка суспільної організації сім'я виконує надзвичайно важливі соціальні й етнокультурні функції, що зв'язують її з усіма сферами людської життєдіяльності. Тому вона становить об'єкт пильної уваги різних наук (соціології, демографії, економіки, медицини, права тощо). Кожній із цих дисциплін властивий свій підхід і основні аспекти вивчення сім'ї. Для етнографії головним предметом є дослідження тих функцій, що належать сім'ї у відтворенні етносу, вихованні її членів, створенні певних культурно-побутових стереотипів, у плеканні та міжпоколінній передачі етнокультурних традицій [3, с. 45–48; 26, с. 203–207]. Етнографічні дослідження допомагають пізнати внутрішній механізм шлюбно-сімейних відносин, їх історичний характер, соціально-економічну зумовленість і, головне, віками накопичений досвід сімейної культури, її якісні здобутки, ціннісні пріоритети й орієнтири [34, с. 34–39]. Особливо важливе вивчення стану і процесу змін сучасної сім'ї, аналіз її негативних, кризових аспектів і явищ [62, с. 15–22].

Для інституту сім'ї характерні спільні загальнолюдські визначальні риси, зокрема, основні функції: відтворення етносу – народження дітей і їх виховання (соціалізація); економічно-виробнича функція, по-своєму пов'язана з домашнім господарством; інтимно-психологічна: плекання і підтримання особливих взаємин між подружжям, батьками і дітьми, між

дітьми; культурно-репродуктивна: міжпоколінна передача трудових навиків, характерних рис і культурно-побутових традицій народу [3, с. 48; 37, с. 67; 62, с. 24].

Зауважимо, що у кожного народу сімейна сфера життя позначена і певними особливостями історичного буття, соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, національного характеру, має специфіку культурно-побутових традицій тощо [3, с. 52].

Вивчаючи конкретно особливості лемківських родин, то існує поділ сім'ї на два типи: малу і велику [62, с. 28]. Мала сім'я складається з однієї шлюбної пари (проста, нуклеарна) з дітьми чи без них, рідше – з двох чи кількох подружніх пар родинної близькості по вертикалі, наприклад, у складі (з погляду дітей): дід, баба, тато, мама, діти. Господарство мала сім'я веде спільно і, як правило, його поділ не передбачається [34, с. 61].

Велика сім'я (складна, нерозділена) має у своєму складі дві або більше подружні пари горизонтальної родинної близькості. У такій сім'ї так само можуть бути шлюбні пари старшого покоління, неодружені діти, а також члени сім'ї іншої родинної спорідненості. Автор Мушинка М. про такі сім'ї писав: «на Лемківщині є й такі домоволодільці, які живуть сімейним життям... наприклад, родоначальник, у нього троє чи четверо синів, які не поділили майно, у синів також чимало дітей, і всі вони живуть у злагоді під його добрим керівництвом» [42, с. 318]. Залежно від спорідненості великі сім'ї поділяють на батьківські (спільно живуть батьки та їх одружені сини) і братські (спільно живуть двоє чи більше одружених братів) [55, с. 115].

Велика сім'я може становити певну структурну цілісність лише в тому випадку, коли вона об'єднана спільним проживанням, спільністю виробництва і споживання під єдиним началом (батька, матері чи старшого брата). Отже, основною ознакою великої сім'ї є господарська єдність її членів, спільна власність на засоби виробництва і спільне споживання [18, с. 92].

Існування, функціонування великих сімей зумовлювалося не стільки традицією, законсервованістю на Лемківщині пережиткових явищ, скільки економічними причинами: більшими спільними силами легше було вести господарство, справлятися з феодалними повинностями, сплачувати податки від одного, а не від кількох дворів («димів») тощо [62, с. 45].

Внутрішні негаразди призводили до розпаду великої сім'ї, виділення з неї окремих малих сімей [34, с. 89]. Проте основною причиною цього процесу був розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму на село, посилення його соціальної диференціації, чим зумовлювалися, своєю чергою, послаблення патріархальних колективістських традицій і наростання індивідуалістичних тенденцій. Найдовше (фактично до колективізації в радянський час) збереглися залишки великої сім'ї саме на Лемківщині та у Карпатах [18, с. 115].

Демографічні та економічні чинники відіграли визначальну роль у трансформації традиційної лемківської сімейної структури, сприяючи поступовому розпаду великих нерозділених родин та утвердженню малої нуклеарної моделі. Уже з 1870-х років масова еміграція до США, зумовлена поєднанням високого природного приросту, аграрного перенаселення та гострого браку економічних перспектив у гірському регіоні [42, с. 325], мала селективний характер: за океан переважно вирушали молоді чоловіки, що призвело до демографічного зсуву, зростання господарського навантаження на жінок та поступового розмивання традиційного статевовікового розподілу праці. Попри те, що грошові перекази емігрантів тимчасово підтримували родинні господарства, структурні зміни в родинному укладі стали незворотними. Поділ Лемківщини польсько-чехословацьким кордоном після 1918 р. утруднив підтримку міжсільських та міжродових зв'язків, обмеживши спільне користування пасовищами, весільну ендогамію та взаємодопомогу під час сезонних робіт, а примусові депортації 1944–1947 рр. (обмін населенням та Операція «Вісла»), у ході яких близько 150 тис. осіб

було штучно розпорошено по західних і північних регіонах [53, с. 338], фактично зруйнували територіальну цілісність родинних мереж та перервали механізми міжпоколінної передачі майна, ремесел і звичаєвих норм.

Мала сім'я як історична форма шлюбно-сімейної організації вважається результатом із давнини триваючого процесу розпаду патріархальної сімейної общини і далі – великої сім'ї. Вона постає як самостійна і неподільна господарська одиниця, є переважно двопоколінною – складається з подружжя і їхніх неодружених дітей, веде окреме господарство, володіє певними власними виробничими засобами (землею, реманентом), має власне житло, господарські приміщення тощо [62, с. 31].

Середній чисельний склад малої сім'ї в минулому – сім-вісім осіб. Однак її еволюції властива тенденція до зменшення складу. Так кількість членів селянських сімей становила в середньому три-чотири особи.

Мала сім'я поділялася на: повну (подружжя і неодружені діти), неповну (лише один зі членів подружжя та неодружені діти) та елементарну (лише подружжя). Найпоширенішою на Лемківщині в XIX – початку XX ст. була повна мала сім'я [34, с. 98]. Неповні сім'ї виникали здебільшого через смерть одного з батьків. У внутрішньому житті малих сімей збереглися пережитки великої патріархальної сім'ї. Зокрема, це стосується виняткового розпорядного права господаря, санкціонованого традицією його главенства, окрім випадків, коли цієї функції він просто не міг виконувати. Однак сама організація життя малої сім'ї на Лемківщині значно більшою мірою, ніж у великій сім'ї, вимагала спільних зусиль чоловіка і жінки.

Таким чином, сім'я, виконуючи універсальні функції відтворення населення, господарського забезпечення, виховання дітей та передачі культурних цінностей, у кожному етносі набуває специфічних рис, сформованих під впливом історичних, природно-географічних, соціально-економічних і культурних чинників. Саме тому етнографічний підхід дає змогу не лише простежити особливості родинного устрою, а й розкрити роль

сім'ї як важливого механізму збереження та відтворення етнічної самобутності. Дослідження лемківської родини засвідчує, що її розвиток відбувався в руслі загальноукраїнських тенденцій трансформації від великої патріархальної до малої нуклеарної сім'ї, однак цей процес мав власну специфіку, зумовлену особливостями господарського укладу та соціального середовища Карпатського регіону. Тривале збереження елементів великосімейної організації свідчить про життєздатність традиційних форм родинних взаємин, які забезпечували соціальну стабільність, економічну взаємодопомогу та неперервність культурної традиції в умовах суспільних змін.

2.2. Внутрішньосімейна ієрархія: роль «старого газди» та специфіка статусу жінки на Лемківщині.

Проаналізувавши типологію лемківських родин та особливості їхнього розвитку, необхідно розглянути внутрішню структуру сім'ї, адже саме вона визначала характер внутрішньородинних взаємин, розподіл функцій між членами родини та механізми організації повсякденного життя. У традиційному лемківському суспільстві сім'я була складною соціальною та господарською спільнотою, що функціонувала на засадах чіткої ієрархії та взаємної відповідальності. Соціальний статус кожного члена родини визначався його віком, статтю, сімейним становищем і місцем у системі спорідненості. Чільне місце в родинній ієрархії посідав «старий газда» – глава сім'ї та керівник господарства, який здійснював організацію праці, розпоряджався майном і представляв родину в громадському житті. Проте його авторитет ґрунтувався не лише на формальному статусі, а й на дотриманні норм звичаєвого права, моральних засад і традиційних уявлень про справедливість, що забезпечувало баланс між владою глави родини та інтересами сімейного колективу.

Поряд із формальною патріархальною організацією родини, у межах якої провідна роль належала чоловікові, жінка в лемківському сімейному середовищі посідала важливе місце в господарському, виховному та культурному житті. Її становище визначалося не лише нормами звичаєвого права та традиційним гендерним розподілом праці, а й конкретними соціально-економічними умовами, серед яких особливого значення набувала трудова еміграція чоловіків. За таких обставин на жінку покладалися додаткові обов'язки, пов'язані з веденням господарства, вихованням дітей і забезпеченням повсякденного функціонування родини. Водночас вона виступала не лише хранителькою сімейного побуту, а й активною учасницею господарсько-виробничої діяльності, розпорядницею окремих видів майна та важливим носієм і транслятором традиційної культури. Завдяки цьому жінка відігравала вагомий роль у збереженні та міжпоколінній передачі етнокультурних цінностей, сприяючи підтриманню самобутності лемківської спільноти.

Основний масив джерел з етнографії української сім'ї був зібраний упродовж XIX–XX ст. Ці матеріали висвітлюють різноманітні аспекти шлюбно-сімейних відносин і побутової культури українців, відображають як загальнонаціональні, так і локальні особливості родинного життя, а також дають змогу простежити функціонування традиційно-звичаєвих правових норм і механізмів, що регулювали систему внутрішньосімейних взаємин у народному середовищі [34, с. 15–18; 26, с. 205].

Зазначимо, що значна частина з тих традицій має глибоке історичне коріння. З давнини походить і більшість вживаних в українській мові назв спорідненості членів сім'ї і родини: рідний батько – батько, тато, отець, няньо (неньо), нянько, дедьо; рідна мати – мати, мама, мамка, неня, ненька; рідна дочка – дочка, донька, доня; рідний син – син; нерідний батько – вітчим; нерідна мати – мачуха; нерідний син – пасинок (пасинук), пасерб; нерідна дочка – пасербиця, пасинниця; рідний дід – дід (дідо, дзідзьо); рідна

баба – баба (бабуня, бабця); рідний онук – внук, онук, унук (внучок); рідна онука – онука, внука, унука; рідний батько діда (баби) – прадід (прадіда); рідна мати діда (баби) – прабаба (прабабця); рідний син внука (онуки) – правнук; рідна дочка внука (онуки) – правнука (правнучка); дальші ступені спорідненості виражаються поняттями: прапрадід, прапрабаба, праправнук, праправнучка чи загальним – предок; назви по бокових лініях – брат, сестра, племінник, небіж (син брата – сестри), племінниця, небога (дочка брата – сестри); рідний брат батька або матері – дядько, стрий (стрийко), вуйко (брат матері); рідна сестра батька (матері) – тітка, тета, дружина стрийка – стрийна, вуйка – вуйна, чоловік дочки – зять, дружина сина – невістка, батько дружини – тесть, мати дружини – теща, брат дружини – шурина, швагер (швагро), сестра дружини – жінчина сестра, швагрова, братова дружина – братова, чоловіків батько – свекор, чоловікова мати – свекруха, чоловіків брат – брат чоловіка, дівер, швагер (швагро), чоловікова сестра – зовиця, батько зятя (невістки) – сват, мати зятя (невістки) – сваха та ін [43, с. 52; 12, с. 45–48].

Народна традиція високо цінувала порядок і злагоду в повсякденному житті родини, мудре й відповідальне керівництво глави сім'ї, а також повагу та послух з боку її членів. Це знайшло відображення у численних народних прислів'ях і приказках: «Нащо кращий скарб, коли в сім'ї лад», «Сім'я міцна – горе плаче». Народна мудрість підкреслювала також виняткову роль глави родини, про що свідчить вислів: «Сім'я без голови – не сім'я» [34, с. 85; 55, с. 110].

У великій нерозділеній сім'ї глава родини (дід, батько, а за їхньої відсутності – мати або старший брат) наділявся значними повноваженнями. Він розпоряджався сімейним майном, розподіляв обов'язки між членами родини, організовував і контролював господарську діяльність, стежив за дотриманням морально-релігійних норм, вихованням дітей, підтриманням порядку та сімейної злагоди [18, с. 95]. Його слово мало вирішальне значення

під час розв'язання внутрішньосімейних питань і конфліктів, а прийняті рішення підлягали обов'язковому виконанню. Водночас влада господаря не була абсолютною і не могла набувати деспотичного характеру. Він мав враховувати думку дорослих членів родини, бути для них взірцем у праці та поведінці, а найважливіші питання сімейного життя вирішувалися колегіально під час сімейної ради [40, с. 68; 62, с. 54].

У малій сім'ї провідна роль також традиційно належала чоловікові – батькові родини. Йому мали підкорятися всі члени сім'ї, а на нього покладалася відповідальність за виконання основних господарських робіт, матеріальне забезпечення родини, підтримання внутрішнього порядку та представництво сім'ї перед громадою [34, с. 92; 35, с. 145].

Етнографічні матеріали засвідчують значну увагу народної традиції до внутрішньосімейних взаємин, які насамперед пов'язувалися з характером стосунків між подружжям. Народна мудрість узагальнила цей погляд у численних прислів'ях і приказках: «Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад», «З добрим подружжям і горе розгорюєш», «Найкраща спілка – чоловік і жінка» та ін. [12, с. 52; 55, с. 115]. Таким чином, сімейна злагода розглядалася як необхідна умова добробуту та стабільності родини.

Патріархальний характер сімейних відносин зумовлював залежне становище жінки щодо чоловіка. Це відображено в народному прислів'ї: «Муж жоні – закон». Така система сімейних взаємин нерідко створювала умови для зловживань з боку чоловіка та ускладнювала становище жінки, особливо молодії невістки в родині чоловіка. Від неї очікували беззаперечного послуху, терплячого ставлення до вимог свекрухи та виконання численних обов'язків щодо інших членів сім'ї. Складне становище жінки в традиційній родині знайшло широке відображення у фольклорі, зокрема в народних піснях та усній словесності [23, с. 88; 34, с. 105].

Водночас історичні умови розвитку лемківської спільноти зумовили певні особливості становища жінки в сім'ї. У великій нерозділеній родині ведення домашнього господарства перебувало під керівництвом старшої господині – найчастіше матері (свекрухи) у батьківській сім'ї або дружини старшого брата в братській родині. Попри наявність випадків нерівномірного розподілу обов'язків і несправедливого ставлення до молодших невісток, глава сім'ї мав стежити за дотриманням справедливості та недопущенням кривди щодо будь-кого з членів родини [7, с. 22; 18, с. 102].

Натомість уклад малої сім'ї, господарство якої ґрунтувалося переважно на праці подружньої пари, забезпечував жінці ширші можливості для самостійної діяльності та надавав їй більше прав у господарській сфері. Важливе значення мало й те, що відповідно до норм звичаєвого права, витоки яких простежуються ще з часів «Руської правди», а також положень писаного законодавства, придане та посаг, принесені жінкою до сім'ї чоловіка, залишалися її особистою власністю. Крім того, вона мала право самостійно розпоряджатися продукцією домашнього господарства, зокрема молоком, птицею, яйцями та іншими дрібними господарськими надходженнями [27, с. 158; 40, с. 85; 41, с. 149].

У традиційній сім'ї здавна існував усталений розподіл праці на «чоловічу», «жіночу» та спільну. До сфери чоловічої діяльності належали роботи, пов'язані з веденням польового та дворového господарства: обробіток землі, будівництво, обмолот зерна, догляд за худобою, виготовлення сільськогосподарського реманенту, заготівля палива та кормів. Натомість жінка відповідала за ведення домашнього господарства: підтримання порядку в оселі та на подвір'ї, приготування їжі, догляд за городом, прядіння, ткацтво, пошиття одягу, виховання дітей тощо [34, с. 76]. Значущість праці господині підкреслювалася й народними висловами: «Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче», «Дім тримається не на землі, а на жінці», «Господиня три вугли в хаті тримає, а господар лиш один» [12, с. 154].

У малій сім'ї жінка, крім виконання повного комплексу домашніх обов'язків, брала активну участь і в багатьох видах господарської діяльності, які традиційно вважалися спільними для подружжя, зокрема в заготівлі сіна, збиранні врожаю та інших сезонних сільськогосподарських роботах.

Народні звичаї та усна народна творчість вимагали шанобливого ставлення до жінки-господині, утверджували її гідність і важливу роль у родинному житті. Це відображено в численних прислів'ях і приказках: «Без господині хата пустою смердить», «Чоловік у домі голова, а жінка – душа». Водночас народна мораль засуджувала безгосподарність, недбалість і марнотратство жінки: «Добра жінка дім збереже, а погана своїми руками рознесе», «Де лихая жінка в хаті, там добра не сподіватись» [23, с. 71].

Специфіка становища та ролі жінки на Лемківщині наприкінці XIX – на початку XX ст. формувалася під впливом взаємодії традиційних патріархальних засад, особливостей господарювання в гірських умовах і демографічно-соціальних процесів, насамперед масової трудової еміграції чоловічого населення до Америки [42, с. 328]. Хоча відповідно до звичаєво-правової традиції формальне главенство в родині належало чоловікові, лемківська жінка нерідко володіла значною господарською самостійністю. Це було зумовлено необхідністю її активної участі у забезпеченні життєдіяльності сім'ї в умовах обмежених природних і матеріальних ресурсів Карпатського регіону [62, с. 55].

У великій нерозділеній родині жінка підпорядковувалася старшій господині, якою найчастіше виступала свекруха. Натомість у малій нуклеарній сім'ї, що поступово ставала домінуючою формою сімейної організації, її роль значно зростала. Вона відповідала за ведення домашнього господарства, виховання дітей, городництво, догляд за худобою, а також займалася різними видами домашніх промислів, зокрема прядінням, ткацтвом і трикотарством. Крім того, жінка розпоряджалася прибутками від реалізації надлишків продукції домашнього господарства — молока, яєць,

птиці та інших виробів, які відповідно до норм звичаєвого права вважалися її особистою власністю [40, с. 112].

Масова еміграція чоловіків суттєво розширила коло обов'язків жінок, які були змушені перебирати на себе значну частину функцій, традиційно пов'язаних із чоловічою сферою діяльності. Одночасно відбувалося поступове утвердження жінки як носійки етнокультурних, релігійних і моральних традицій. Через участь у діяльності церковних братств, читалень «Просвіти», жіночих товариств та освітніх ініціатив, зокрема курсів трикотарства і вишивки, а також заходів із популяризації ощадності серед дітей, жінки дедалі активніше долучалися до громадського та економічного життя. При цьому вони зберігали провідну роль у підтриманні родинного побуту та вихованні молодого покоління [44, с. 3; 67, с. 92].

У внутрішньосімейних взаєминах лемків особливого значення надавали стосункам між батьками та дітьми. Неповага до батьків незалежно від віку дітей вважалася тяжким моральним проступком і гріхом з погляду християнської етики, оскільки суперечила біблійній заповіді «Шануй отця і матір твою». Такі прояви засуджувалися не лише родиною, а й громадою загалом [25, с. 56]. У разі виникнення конфліктів між батьками й дітьми звичаєве право та громадська думка переважно ставали на бік старших, навіть тоді, коли їхня позиція не була цілком справедливою. Одним із зовнішніх проявів пошани до батьків було обов'язкове звертання до них на «Ви».

Особливе місце в системі родинних відносин посідала мати. В українській традиційній культурі вона розглядалася як берегиня домашнього вогнища, моральний авторитет і головна вихователька дітей. Відгомін давнього культу матері простежується в обрядовому фольклорі та народній словесності. Невдячність дітей або заподіяння кривди матері трактувалися як грубе порушення основоположних морально-етичних норм сімейного і суспільного життя, що неминуче тягнуло за собою покарання [23, с. 88].

Подібні уявлення широко відображені в українському фольклорі, зокрема в баладах про невдячних дітей, де порушення синівського чи дочірнього обов'язку неодмінно призводить до моральної або фізичної відплати.

Традиційна велика родина як виробничо-господарська одиниця зазнала істотних трансформацій упродовж XX ст. Економічна маргіналізація лемківських земель, скорочення можливостей приватного господарювання, депортаційні акції 1944–1947 рр., а також соціально-економічні перетворення повоєнного часу призвели до поступового занепаду традиційних форм сімейної організації. Спільна власність і колективна праця втрачали свою господарську доцільність, а влада старшого господаря поступово послаблювалася під впливом державного регулювання, урбанізаційних процесів і змін у суспільній свідомості. Унаслідок цього велика нерозділена сім'я поступилася місцем малій нуклеарній родині, яка виявилася більш пристосованою до нових соціально-економічних умов. Попри руйнування традиційних господарських структур і значний асиміляційний тиск у місцях нового поселення, лемківська спільнота зберегла основні морально-етичні та культурні цінності, адаптувавши їх до нових історичних реалій XX ст.

За народною традицією соціально нерівні шлюби серед селянського населення укладалися порівняно рідко і здебільшого з ініціативи батьків, які прагнули поліпшити матеріальне становище родини. Одним із наслідків таких шлюбів могло бути приймацтво – форма сімейного устрою, за якої чоловік після одруження переходив на проживання до родини дружини. Хоча така практика певною мірою суперечила традиційним нормам звичаєвого права, згідно з якими після одруження біля батьків залишався син, соціально-економічні обставини сприяли її поширенню.

В українській традиції існувало кілька різновидів приймацтва: з примусу, за власним бажанням і за запрошенням. Приймацтво з примусу найчастіше траплялося тоді, коли бідний зять переходив до господарства заможного тестя. У такому випадку він фактично виконував функції

найманого працівника і тривалий час не мав майнових прав. Лише після багаторічної праці він міг претендувати на частину сімейного майна.

Найбільш поширеним було приймацтво за запрошенням, особливо в регіонах із нестачею робочої сили. До такого способу організації сім'ї вдавалися переважно тоді, коли в родині нареченої не було дорослих синів або чоловіка-годувальника. У подібних випадках приймак ставав повноправним господарем і спадкоємцем майна. За певних обставин рівноправного статусу він міг набути і тоді, коли добровільно погоджувався перейти до сім'ї дружини. Тоді його фактично прирівнювали до всиновленого члена родини з відповідними майновими правами. Умови приймацтва зазвичай фіксувалися в шлюбній угоді та посвідчувалися нотаріально.

Ставлення громади до приймацтва залежало від підстав його виникнення. До приймацтва з примусу переважно ставилися негативно, що відображено в народному вислові: «Приймаччя – доля собача». Такий приймак нерідко зазнавав суспільної зневаги й мав обмежені можливості для представництва родини в громадському житті. Приймацтво за власним бажанням не засуджувалося, хоча й не завжди схвалювалося громадою. Натомість приймацтво за запрошенням вважалося соціально виправданим і відповідало як моральним нормам, так і правовим уявленням традиційного суспільства. У цьому випадку приймак користувався повагою та мав рівні права з іншими членами родини й громади. Водночас серед лемків поняття «приймак» мало дещо інше значення. Ним зазвичай називали сироту, яку брали на утримання до чужої родини, забезпечуючи їй проживання, виховання та соціальний захист.

Становище невістки в традиційній лемківській родині визначалося системою внутрішньосімейної ієрархії, господарської залежності та поступової інтеграції до нового родинного колективу. Одруження означало для молодої жінки не лише зміну місця проживання та належності до іншої

родини, а й входження до патріархально організованої сімейної структури, у якій вона спочатку посідала підлегле становище. Невістка повинна була підкорятися не лише чоловікові, а й його батькам, насамперед свекрусі, яка здійснювала контроль за виконанням господарських обов'язків і дотриманням ustalених норм сімейного життя. Повсякденна діяльність молодої жінки охоплювала широкий спектр робіт: догляд за худобою, працю на присадибній ділянці, приготування їжі, догляд за дітьми та виконання численних хатніх обов'язків, що вимагало значної фізичної витривалості та здатності адаптуватися до нових умов життя [28, с. 67].

Відносини між невісткою та свекрухою нерідко характеризувалися напруженістю, оскільки молода жінка мала довести свою працьовитість, господарність і здатність належно виконувати сімейні обов'язки. Водночас саме свекруха часто виступала наставницею, передаючи молодшому поколінню практичні навички ведення господарства, знання про народні звичаї, обрядовість та правила поведінки в громаді. Поступове зростання авторитету невістки відбувалося впродовж життєвого циклу і було пов'язане з народженням дітей, набуттям господарського досвіду та активною участю в житті родини. З часом вона могла посісти провідне місце в жіночій частині сімейного колективу, перебираючи на себе функції організації домашнього господарства та виховання молодших членів родини.

Важливу роль у процесі входження жінки до нової сім'ї відігравали весільні та післявесільні обряди, які символізували її перехід із батьківського роду до родини чоловіка. Суттєве значення мали також неформальні зв'язки з родичками, сусідками та іншими жінками громади, які сприяли адаптації молодої дружини до нового соціального середовища [29, с. 20].

Упродовж XX ст. під впливом соціально-економічних і політичних змін традиційне становище невістки зазнало істотної трансформації. Масові міграції, воєнні потрясіння, депортаційні акції 1944–1947 рр., урбанізація та зміни в сімейному законодавстві сприяли послабленню патріархальних засад

родинного життя. Поступове поширення нуклеарної сім'ї зумовило зростання самотійності жінки та зменшення залежності від старших членів родини. Водночас повага до старших, міжпоколінна солідарність і збереження родинних традицій залишалися важливими складовими сімейної культури лемків.

Подружня вірність у традиційному лемківському середовищі розглядалася як одна з основ сімейного життя та важлива моральна цінність. Порушення подружньої вірності засуджувалося не лише членами родини, а й громадою, оскільки могло негативно впливати на авторитет сім'ї та її становище в суспільстві. Особливе значення цьому надавалося в умовах традиційної громади, де родина виступала основною соціальною та господарською одиницею [19, с. 132; 27, с. 178].

Оцінка подружньої невірності значною мірою визначалася нормами християнської моралі та звичаєвого права. Громадська думка схвалювала дотримання сімейних обов'язків, взаємну повагу між подружжям і відповідальне ставлення до родини. У випадках виникнення конфліктів перевага надавалася примиренню сторін і відновленню сімейної злагоди. Важливу роль у цьому процесі могли відігравати старші члени родини та представники духовенства, які користувалися значним авторитетом у громаді [40, с. 45; 55, с. 215]. Отже, сімейні взаємини лемків ґрунтувалися на поєднанні патріархальних традицій, морально-релігійних норм та звичаєвого права. Незважаючи на трансформації, спричинені модернізаційними процесами ХХ ст., основні цінності родинної культури – повага до старших, взаємна підтримка, працьовитість і відповідальність перед сім'єю – зберігали важливе значення в житті лемківської спільноти.

У календарно-обрядовій культурі лемків алкогольні напої виконували не лише побутову, а й важливу символічну та комунікативну функцію. Вони використовувалися під час весільних урочистостей, поминальних обрядів, релігійних свят і громадських зібрань, виступаючи засобом утвердження

соціальних зв'язків та взаємної поваги між учасниками обрядодійств. Тому помірковане вживання алкоголю в таких ситуаціях не засуджувалося, а сприймалося як складова традиційної культури та звичаєвої практики [11, с. 287; 59, с. 142].

Водночас надмірне вживання алкоголю вважалося серйозною моральною та соціальною проблемою. Пияцтво негативно впливало на господарське становище родини, послаблювало трудову дисципліну, спричиняло конфлікти в сім'ї та підривало авторитет господаря. Особливо осуджувалася поведінка осіб, які через зловживання алкоголем нехтували сімейними обов'язками або завдавали шкоди матеріальному добробуту родини [19, с. 134].

Важливу роль у регулюванні такої поведінки відігравали сім'я, громада та Церква. Родичі прагнули впливати на порушника моральними переконаннями, а громадська думка та авторитет духовенства виступали дієвими засобами суспільного контролю. Засудження пияцтва знаходило відображення і в народній творчості. У прислів'ях, приказках, піснях та оповідях п'яниця поставав як людина, яка втрачає повагу громади, господарність і здатність належно виконувати свої родинні обов'язки [23, с. 192; 63, с. 156].

Особливо негативно оцінювалося пияцтво молоді, оскільки воно розглядалося як ознака безвідповідальності та нездатності до самостійного господарювання. Для дівчат і заміжніх жінок уживання алкоголю понад усталені звичаєві межі також вважалося небажаним, адже суперечило традиційним уявленням про роль жінки як хранительки домашнього вогнища та виховательки дітей [27, с. 181; 55, с. 218]. Упродовж XX ст. під впливом суспільно-політичних змін, міграційних процесів, воєнних потрясінь і депортацій традиційні механізми громадського контролю поступово послаблювалися. Водночас сім'я й надалі залишалася основним середовищем

формування моральних цінностей та відповідального ставлення до праці, громадського життя і родинних обов'язків.

Узагальнюючи аналіз внутрішньосімейної організації та морально-етичних засад життя лемківської родини, можна стверджувати, що її функціонування ґрунтувалося на поєднанні патріархальних традицій із принципами взаємної відповідальності та співпраці. Провідна роль у сім'ї належала господареві, однак його влада не була необмеженою і регулювалася звичаєвими нормами, авторитетом старших членів родини та необхідністю враховувати інтереси сімейного колективу.

Особливістю лемківської родини було поєднання формальної чоловічої першості зі значною господарською роллю жінки. Попри підпорядковане становище в системі патріархальних відносин, вона відігравала важливу роль у веденні домашнього господарства, вихованні дітей, збереженні традиційної культури та забезпеченні матеріального добробуту сім'ї. В умовах трудової еміграції чоловіків її відповідальність за функціонування господарства ще більше зростала.

Морально-етичні засади сімейного життя передбачали повагу до старших, дотримання подружньої вірності, сумлінне виконання сімейних обов'язків і збереження доброго імені родини. Важливим регулятором суспільної поведінки виступала громадська думка, яка засуджувала прояви безвідповідальності, конфліктності та нехтування родинними цінностями.

Упродовж XX ст. традиційна модель лемківської родини зазнала істотних змін під впливом соціально-економічних і політичних процесів. Проте, незважаючи на трансформацію форм сімейної організації, основоположні цінності лемківської культури – працьовитість, взаємопідтримка, повага до старших і пріоритет родинної єдності зберегли своє значення та залишилися важливими складовими етнокультурної ідентичності лемків.

Таким чином, лемківська сім'я кінця XIX – першої половини XX ст. являла собою складний соціальний інститут, у якому поєднувалися господарські, виховні, демографічні та культурні функції. Проведений аналіз засвідчив, що еволюція родинних форм від великої патріархальної до малої нуклеарної сім'ї була зумовлена насамперед соціально-економічними та демографічними процесами, які охопили Лемківщину в досліджуваний період. Незважаючи на поступову трансформацію традиційного укладу, родина залишалася головним осередком організації повсякденного життя, господарської діяльності та міжпоколінної передачі культурних цінностей. Внутрішня структура сім'ї ґрунтувалася на принципах ієрархічності, авторитету старших і чіткого розподілу обов'язків, однак водночас передбачала взаємозалежність усіх її членів у забезпеченні добробуту господарства. Особливе місце в родинній системі посідала жінка, яка, поряд із виконанням традиційних сімейних функцій, відігравала важливу роль у веденні господарства, вихованні дітей та збереженні етнокультурних традицій. Сукупність звичаєво-правових норм, морально-етичних засад і усталених моделей поведінки забезпечувала стабільність внутрішньосімейних відносин та сприяла збереженню родини як ключового чинника соціальної згуртованості й етнокультурної самобутності лемківського населення.

РОЗДІЛ III. ЕТИЧНІ НОРМИ ТА ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО В СИСТЕМІ РОДИННИХ ВІДНОСИН

3.1. Морально-етичні засади виховання дітей та молоді: християнські цінності та народна педагогіка.

Дослідження соціально-господарської організації лемківської родини засвідчило, що її функціонування ґрунтувалося не лише на принципах економічної взаємодопомоги та чіткої внутрішньої ієрархії, а й на системі морально-етичних норм і цінностей, які забезпечували стабільність родинного життя та збереження етнокультурних традицій. Важливу роль у цьому процесі відігравало виховання дітей та молоді, що виступало основним механізмом передачі суспільного досвіду, світоглядних настанов і моделей поведінки від старшого покоління до молодшого. Виховна система лемківської родини поєднувала християнські моральні засади з народнопедагогічними практиками, виробленими впродовж тривалого історичного розвитку та пристосованими до умов гірського середовища. Саме через родинне виховання формувалися трудові навички, моральні якості, релігійні переконання та почуття належності до своєї громади, що забезпечувало спадкоємність культурної традиції та збереження самобутності лемківського населення.

Християнська етика, зокрема греко-католицька та православна традиції регіону, задавала сакральний вектор виховання, наголошуючи на пошані до старших, працелюбності, смиренні, взаємодопомозі та відповідальності перед родом і громадою. Водночас народна педагогіка, втілена у фольклорі, календарно-обрядовому циклі, повсякденних практиках та усних настановах, забезпечувала прикладний, ситуативний характер засвоєння норм, перетворюючи абстрактні моральні принципи на конкретні моделі поведінки, перевірені поколіннями.

Поряд із господарською діяльністю однією з найважливіших функцій сім'ї вважалися народження, виховання та підготовка дітей до самостійного життя. Виконання цього обов'язку вимагало від батьків значних зусиль, праці та самопожертви, що знайшло відображення в народній мудрості: «Дітей годувать, свій вік коротать», «Тяжко діти годувати, як камінь глодати», «Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт» [13, с. 18]. Водночас народна традиція розглядала народження дітей як головне призначення подружжя. У народних уявленнях сім'я без дітей вважалася неповноцінною, а бездітність сприймалася як велике нещастя. Про це свідчать поширені вислови: «Живемо не батьками – помremo не людьми», «Хата з дітьми – базар, а без них – кладовище» [25, с. 5]. Особливо гостро громадська думка ставилася до безплідності жінки, яка нерідко ставала причиною осуду з боку родини та громади.

Народна педагогіка покладала на батьків відповідальність не лише за народження дитини, а й за її належне виховання. У традиційному середовищі побутували вислови: «Умів дитину народити, умій і вивчити», «Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів». Відповідно до норм звичаєвого права батьки несли відповідальність перед громадою за поведінку та моральне виховання своїх дітей навіть після досягнення ними дорослого віку [27, с. 112]. Етнографічні матеріали та судові документи засвідчують, що у випадках порушення дітьми усталених морально-етичних норм громадський осуд міг поширюватися і на їхніх батьків. Саме тому вихованню дітей у сім'ї приділялася особлива увага.

Поряд із турботою про фізичне здоров'я дитини значного значення надавалося її моральному та трудовому вихованню. Побажання батьків, щоб дитина виросла здоровою, сильною та доброю людиною, поєднувалися з прагненням змалку прищепити їй працьовитість, чесність, доброзичливість і шанобливе ставлення до старших. Важливу роль у цьому процесі відігравали колискові пісні, через які дитині передавалися основні моральні настанови та

цінності традиційної культури. Народна мудрість наголошувала на необхідності раннього виховання: «Коли дитини не навчиш у пелюшках, то не навчиш у подушках», «Тоді учи, як упоперек на лавці лежить, а як подовж ляже, то вже його трудно вчити», «Гни тоді, як іще дубчик, а не тоді, як уже кілок стане» [12, с. 178]. Ці вислови відображають фундаментальний принцип народної педагогіки, згідно з яким основи характеру та поведінки людини формуються в ранньому дитинстві.

Особливу увагу в традиційній культурі приділяли охороні здоров'я та спокою немовляти. Турбота про дитину поєднувалася з численними віруваннями, забобонами та заборонами, покликаними захистити її від хвороб і шкідливих впливів. Частина таких уявлень зберігалася в народному побуті до недавнього часу [43, с. 31]. На Лемківщині існувала низка заборон, пов'язаних із доглядом за маленькою дитиною. Зокрема, вважалося небажаним заглядати ввечері у вікно оселі, де перебувало немовля, позичати будь-які речі після заходу сонця або виносити з хати воду, якою користувалися ввечері. Побутували також уявлення про необхідність обережного поводження з водою після купання дитини та її одягом. До хрещення немовляти пелюшки сушили лише в хаті, а після хрещення їх не залишали надворі на ніч. Такі дії мали забезпечити спокійний сон, здоров'я та добру долю дитини. Отже, виховання дітей у лемківській родині розглядалося як один із найважливіших обов'язків батьків і водночас як необхідна умова збереження моральних засад громади. Поєднання практичного досвіду, народнопедагогічних настанов, релігійних уявлень і традиційних вірувань формувало цілісну систему виховання, спрямовану на підготовку працюючого, морального та відповідального члена суспільства.

Важливе місце в системі родинного виховання лемків посідав догляд за дитиною в перші роки її життя. Вважалося, що саме в цей період закладаються основи фізичного, розумового та морального розвитку особистості. Пізнання навколишнього світу починається через відчуття та

сприйняття, тому головна увага батьків була зосереджена на розвитку зору, слуху, дотику, смаку та нюху немовляти. Уже з перших місяців життя дитині намагалися забезпечити різноманітні зорові, слухові та тактильні враження, привертаючи її увагу до яскравих іграшок, брязкалець та рухомих предметів. Особливого значення надавали спостереженню за фізичним розвитком немовляти: уважно стежили, коли воно починало тримати голівку, сидіти, повзати, ставати на ноги та робити перші кроки. У міру дорослішання дитині пропонували різноманітні забавки, які не лише заспокоювали її, а й сприяли пізнанню навколишнього світу [25, с. 48–51].

Значну увагу приділяли також інтелектуальному розвитку дітей. Народна педагогіка високо цінувала розум, знання та кмітливість, що знайшло відображення у прислів'ях: «Не бажай синові багатства, а бажай розуму», «Розум – скарб людини», «Знання робить життя красним». Від найранішого віку розвиток дитини стимулювали колисковими піснями, забавлянками, пестушками, утішками, постійним спілкуванням рідною мовою, а згодом – казками, оповіданнями та іншими фольклорними творами. При цьому важливим вважалося не лише формування розумових здібностей, а й виховання «доброго розуму», спрямованого на творення добра та користі для людей.

Народна педагогіка застерігала батьків від надмірного потурання дитячим примхам і водночас наголошувала на необхідності виховання власним прикладом, ласкою та розумним словом. У прислів'ях відображено як осуд надмірної поблажливості («Дитині дай волю, так сам підеш у неволю», «Хто дітям потаچه, той сам плаче»), так і переконання, що виховання має ґрунтуватися на доброму прикладі та послідовності («Посієш вчинок – виросте звичка», «Учи дітей не страшкою, а ласкою») [49, с. 118]. Разом із тим у традиційному суспільстві припускалися й суворіші методи впливу, зокрема покарання, які розглядалися як засіб виправлення небажаної поведінки.

Важливим обов'язком батьків було прищеплення дітям основних християнських морально-етичних цінностей. У сім'ї та громаді стежили за тим, щоб дитина змалку засвоювала норми чесності, правдивості, поваги до старших, доброзичливості та відповідальності. Виховання хлопців і дівчат мало певні відмінності. Хлопцям намагалися прищепити працьовитість, мужність, кмітливість і відповідальність, тоді як дівчат виховували в дусі скромності, охайності та моральної стриманості [26, с. 324].

У народній свідомості багатодітна сім'я вважалася найбільш сприятливим середовищем для виховання дітей. Побутувало переконання, що життя серед братів і сестер сприяє розвитку працьовитості, взаємодопомоги та відповідальності. Натомість єдина дитина в родині нерідко сприймалася як надмірно опікувана й менш пристосована до самостійного життя. Такі уявлення відобразилися у численних прислів'ях та народних піснях [50, с. 65]. Попри окремі елементи, зумовлені патріархальними традиціями, народна система виховання загалом ґрунтувалася на практичному життєвому досвіді, праці та загальнолюдських моральних цінностях.

Із п'яти-семи місяців дитину поступово привчали до сидіння. Для цього її саджали на розстелений кожух або свитку, обкладали подушками, а іноді використовували спеціальні пристосування – сидушки. За описом М. Грушевського, вони могли бути плетеними, видовбаними з колоди або виготовленими з решета [23, с. 142]. У цей період у дитини починали прорізуватися зуби, що нерідко супроводжувалося погіршенням самопочуття. У народних уявленнях більшість нездужань дітей віком від шести місяців до року пов'язували саме з цим процесом. У складних випадках батьки зверталися до знахарок або баб-повитух, які застосовували традиційні лікувальні та магічні практики [25, с. 58].

З появою молочних зубів дитина ставала більш самостійною. Її вже могли брати в гості до родичів або до церкви. Важливим етапом розвитку

вважалося повзання, за особливостями якого в народі навіть намагалися передбачити майбутні риси характеру дитини. У цей час немовля починало самостійно тримати в руках просту їжу.

Після шести місяців до раціону поступово вводили страви, які споживали інші члени сім'ї. Спочатку їжу подрібнювали, а згодом дитина їла разом із дорослими, користуючись ложкою [50, с. 84]. Для безпеки малюка, особливо коли мати була зайнята господарською працею, використовували різні способи нагляду: дитину залишали в колисці або забезпечували забавками та предметами побуту, які вона могла розглядати й досліджувати.

Особливу увагу приділяли навчанню ходьби. Батьки всіляко заохочували перші кроки дитини, підтримували її за руки, використовували спеціальні пристосування або натягнуту в хаті мотузку, за яку малюк міг триматися. Якщо дитина довго не починала ходити, вдавалися до різних народних практик, зокрема купання у відварах лікарських трав. Після досягнення однорічного віку дитину зазвичай відлучали від грудного вигодовування, що супроводжувалося спеціальним обрядом «на перший хліб» [55, с. 201].

На другому році життя основна увага зосереджувалася на розвитку мовлення та розумових здібностей дитини. Їй розповідали казки, навчали приспівок, приказок, коротких віршів і діалогів. Лемки вважали, що духовний розвиток відбувається одночасно з фізичним, тому виховання розпочинали з найранішого віку. Для розвитку пам'яті, мислення та мовлення використовували загадки, бесіди та різноманітні мовні вправи. Важливою подією в житті дитини було й перше підстригання волосся, яке традиційно здійснювали після досягнення нею однорічного віку [50, с. 38; 12, с. 215].

Оскільки народження дитини в традиційному лемківському суспільстві розглядалося як поява майбутнього господаря та продовжувача родинної справи, особливого значення надавалося трудовому вихованню. Упродовж

століть сформувалися усталені принципи підготовки дітей до самостійного життя, що ґрунтувалися на поступовому набутті трудових навичок відповідно до віку та статі. Передача господарського досвіду здійснювалася безпосередньо в сімейному середовищі: батько навчав сина чоловічих видів праці, а мати передавала дочці знання та вміння, необхідні для ведення домашнього господарства [34, с. 142].

Етнографічні матеріали засвідчують раннє залучення дітей до праці та чіткий розподіл обов'язків між ними. Важливими етапами соціалізації були обряди, які символізували входження дитини до світу дорослих. Приблизно у п'ятирічному віці дітей постригали відповідно до статі, а досягнення хлопчиком семи років супроводжувалося обрядом «садити на коня». Під час цього ритуалу хлопця підстригали як дорослого чоловіка, одягали в новий одяг, підперізували поясом і тричі обвозили на коні за сонцем навколо подвір'я або оселі [55, с. 278; 18, с. 132]. Цей обряд символізував перехід до нового етапу життя та поступове залучення до чоловічих обов'язків.

Для дівчат важливим маркером вікового переходу було заплітання коси. На Лемківщині найпоширенішою зачіскою були одна або дві коси, прикрашені стрічками чи кісниками. У будні волосся переважно укладали навколо голови у формі вінка, тоді як у святкові дні коси вільно спадали на плечі. У літній період дівчата прикрашали волосся вінками з барвінку та здебільшого ходили з непокритою головою [12, с. 235; 7, с. 32].

Після досягнення семирічного віку діти вже виконували певні господарські обов'язки. Хлопчики допомагали під час польових робіт, були погоничами під час оранки, пасли худобу та птицю. Дівчатка навчалися прясти, доглядали молодших братів і сестер, допомагали матері в домашньому господарстві. До дванадцяти років хлопці повинні були опанувати основні види чоловічої праці, а дівчата – набути навичок прядіння, ткацтва, шиття, жнивування, приготування їжі та інших традиційних жіночих

занять. Якщо члени родини займалися ремеслами, діти також залучалися до їх освоєння [50, с. 45; 13, с. 40].

Важливою складовою виховання була участь дітей в обрядовому житті громади. Вони брали участь у колядуванні, щедруванні, засіванні, весняних обходах та інших календарних звичаях, що сприяло засвоєнню традиційних культурних норм і зміцнювало зв'язок із громадою. Так, виховання хлопців орієнтувалося на підготовку до ролі господаря, годувальника та представника родини в громадському житті. З раннього віку їх залучали до догляду за худобою, польових робіт, заготівлі сіна, а також до ремісничої діяльності. Значна увага приділялася формуванню відповідальності, працьовитості, витривалості, дисциплінованості та поваги до старших. Важливим засобом навчання було наслідування батька та інших дорослих чоловіків родини, через яке хлопці засвоювали господарський досвід і норми поведінки [34, с. 76; 62, с. 58].

Виховання дівчат було спрямоване на підготовку до ведення домашнього господарства та майбутнього сімейного життя. Вони опановували прядіння, ткацтво, вишивку, приготування їжі, догляд за дітьми та хатніми тваринами. Одночасно їм прищеплювали охайність, скромність, працьовитість і вміння підтримувати доброзичливі взаємини в родині. Важливу роль у вихованні дівчат відігравали мати, бабуся та старші сестри, які передавали молодшому поколінню як практичні навички, так і знання про народні звичаї, обряди та моральні норми [23, с. 156; 34, с. 78].

Попри відмінності у вихованні хлопців і дівчат, його головною метою було формування повноцінного члена громади, здатного сумлінно працювати, дотримуватися моральних норм і відповідально виконувати свої суспільні та сімейні обов'язки. Розподіл виховних функцій між статями відображав традиційні уявлення про роль чоловіка і жінки в родині, однак не виключав спільної участі дітей у господарській діяльності та громадському

житті. Саме через працю, спільні обов'язки та участь у родинних і громадських заходах діти засвоювали основні моделі поведінки дорослих.

Основним принципом трудового виховання було переконання, що кожен член сім'ї повинен брати участь у спільній праці. Залучення дітей до господарської діяльності мало на меті не лише надання допомоги батькам, а й формування працьовитості, відповідальності, дисциплінованості та негативного ставлення до лінощів. Саме тому тема праці посідала важливе місце в дитячому фольклорі, іграх та виховних настановах.

Складні умови життя, важка фізична праця батьків і недостатній рівень медичного забезпечення зумовлювали високий рівень дитячої смертності. Народна свідомість пояснювала такі втрати Божою волею, що відображено у вислові: «Бог дав, Бог взяв» [23, с. 185]. Водночас смерть дитини залишалася тяжким випробуванням для родини та супроводжувалася глибокими переживаннями й скорботою.

Важливу роль у підтриманні морального порядку відігравала громадська думка. Відкритість сільського життя сприяла тому, що поведінка окремої людини та її родини перебувала під постійною суспільною оцінкою. Саме тому особливого значення набували такі якості, як чесність, працьовитість, надійність, готовність до взаємодопомоги, співчуття та дотримання даного слова. Натомість лінощі, жорстокість, брехливість, скупість чи безвідповідальність викликали осуд громади.

Однією з фундаментальних засад родинного виховання була безумовна повага до старших. Діти повинні були слухатися батьків, шанобливо ставитися до людей похилого віку та піклуватися про них у старості. Повага мала не лише моральний, а й зовнішній вияв: молодші повинні були вітатися зі старшими першими, поступатися їм місцем, уважно вислуховувати їхні поради та не дозволяти собі грубого чи зневажливого ставлення. Такі норми поведінки забезпечували міжпоколінну спадкоємність традицій та зміцнювали родинну згуртованість [34, с. 165; 18, с. 158; 55, с. 315].

Суспільство поклало на батьків відповідальність за моральне виховання дітей. Особливої уваги в лемківському середовищі потребувало виховання дівчини, адже незаплямована честь вважалася однією з найважливіших жіночих чеснот [7, с. 28]. Втрата невинності до шлюбу, а тим більше позашлюбна вагітність, сприймалися як тяжка моральна провина та джерело суспільного осуду. Тому дошлюбні статеві зв'язки суворо засуджувалися громадою, а дівчина, яка порушила усталені моральні норми, значною мірою втрачала шанси на вигідне заміжжя. У народних уявленнях вважалося, що таку дівчину міг узяти за дружину лише бідний або літній чоловік. На Лемківщині існували й символічні форми громадського осуду: винуватиці могли вимазати дьогтем ворота, підняти поділ одягу чи підрізати косу. Ворота, вимазані дьогтем, ставали знаком безчестя не лише для дівчини, а й для всієї її родини. Після цього вона нерідко зазнавала насмішок і принижень з боку односельців. Водночас у разі безпідставного звинувачення громада визнавала право дівчини на відновлення своєї честі [18, с. 145].

Прийняті морально-етичні норми постійно демонструвалися дітям у повсякденному житті та засвоювалися ними через наслідування поведінки батьків, старших братів і сестер. Важливим засобом виховання були також повчальні оповіді, притчі та життєві історії, які використовувалися для формування уявлень про належну поведінку [61, с. 78]. З раннього дитинства людина перебувала в атмосфері суспільного контролю та засудження аморальних вчинків, що сприяло внутрішньому засвоєнню моральних норм. Особливого значення надавалося дотриманню християнської заповіді «Не вкради». Будь-яке посягання на чужу власність вважалося тяжким гріхом. З метою закріплення у свідомості дітей уявлень про недоторканність чужого майна на Лемківщині існували символічні виховні практики, зокрема покарання на межі земельної ділянки, яке мало навчити дитину розрізняти

власне й чуже. Подібні методи виховання сприяли формуванню поваги до права власності та зменшували кількість земельних суперечок у громаді.

Громадська думка негативно ставилася до лінощів і недбалого ставлення до праці. Особливо це проявлялося під час виконання громадських робіт, коли всією громадою допомагали господареві звести житло, скласти піч або завершити жнива. Водночас працелюбність, вправність і сумлінність високо цінувалися як у власному господарстві, так і під час спільних робіт чи молодіжних зібрань. Натомість ледачі та незугарні люди ставали об'єктом насмішок, отримували зневажливі прізвиська та набували негативної репутації, що могло істотно вплинути на перспективи укладення шлюбу. Працьовитість традиційно належала до найважливіших критеріїв оцінювання потенційних наречених [55, с. 215].

Оскільки переваги та недоліки молодих людей були добре відомі всій громаді, громадська думка відігравала вагомую роль у процесі соціалізації особистості. Разом із позитивними прикладами взаємодопомоги, доброти та милосердя діти спостерігали й негативні прояви людської поведінки: жорстоке ставлення до членів родини, соціальну нерівність, зневагу до бідних. Вплив таких явищ на формування особистості значною мірою залежав від моральної атмосфери в сім'ї та здатності самої дитини критично оцінювати прояви добра і зла. У зв'язку з цим важливого значення набувало самовиховання, яке в умовах традиційної сільської громади виступало одним із ключових чинників формування особистості. Власний досвід участі у праці, громадських справах, обрядах, іграх та повсякденному житті ставав важливим засобом засвоєння моральних цінностей і соціальних норм [49, с. 185].

Важливим елементом виховної системи лемків була дисципліна, зокрема застосування фізичних покарань. Попри поширеність таких практик у традиційному суспільстві, вони мали чітко окреслені межі та розглядалися передусім як засіб виховного впливу, а не прояв жорстокості чи

батьківського гніву. До фізичних покарань вдавалися переважно у випадках серйозних порушень моральних норм: неповаги до старших, свідомої непокори, брехні, крадіжки або вчинків, які могли зашкодити репутації родини в громаді [23, с. 142; 34, с. 118].

Найпоширенішими формами покарання були символічні та помірковані заходи: легкі удари різкою по долонях, ляпас, стояння навколішки на горосі чи квасолі, тимчасове обмеження участі в розвагах або громадських заходах. Зазвичай такі покарання супроводжувалися роз'ясненням провини, моральними настановами та подальшим примиренням між батьками і дитиною, що підкреслювало їхню виховну, а не каральну функцію [11, с. 312; 49, с. 187].

Важливою особливістю лемківської виховної традиції була диференціація підходів до дисциплінування дітей залежно від їхнього віку та статі. До дітей дошкільного віку фізичні покарання застосовувалися вкрай рідко. Натомість переважали словесні настанови, повчальні приклади з фольклору, а також залучення до спільної праці як важливого засобу соціалізації. Щодо підлітків, особливо хлопців, у разі серйозних провин могли застосовуватися більш відчутні, хоча здебільшого символічні форми покарання. Водночас щодо дівчат частіше використовували моральний осуд з боку старших жінок родини або тимчасове обмеження їхньої участі в молодіжних зібраннях [34, с. 121; 62, с. 67].

Значну роль у регулюванні батьківської влади відігравав громадський контроль. Надмірна суворість чи несправедливість у покаранні дітей засуджувалися сусідами, родичами та парохіяльним священником, який за потреби міг втрутитися в ситуацію й виступити посередником у розв'язанні конфлікту [40, с. 92]. Церковна етика, зокрема греко-католицька традиція Лемківщини, наголошувала на пріоритеті любові, терпіння та особистого прикладу у вихованні дітей, застерігаючи батьків від проявів гніву й жорстокості. Це сприяло формуванню усвідомлення відповідальності не

лише за поведінку дитини, а й за її духовний та моральний розвиток [19, с. 135; 55, с. 221].

У традиційній українській культурі, зокрема й у лемківському середовищі, бездітна родина вважалася неповноцінною, оскільки не виконувала свого основного призначення – продовження роду. Народна мудрість відображала це у вислові: «З дітьми хата – базар, без дітей – кладовище». Існувала також низка народних вірувань, пов'язаних із зачаттям дитини. Вважалося, що дотримання певних релігійних і моральних приписів сприятиме народженню здорового та щасливого потомства. Зокрема, подружнє життя обмежувалося під час великих постів – Великого, Петрівського, Успенського та Пилипівського, а також у пісні дні (середа і п'ятницю), великі церковні свята та поминальні дні. Найсприятливішими для зачаття хлопчика вважалися так звані «чоловічі дні» – понеділок, вівторок і четвер [43, с. 45; 12, с. 189].

Проблема позашлюбної вагітності та становище покритки в лемківському суспільстві розглядалися крізь призму тісного переплетення християнської моралі, норм звичаєвого права та колективної відповідальності родини перед громадою. У суспільстві, де честь роду була нерозривно пов'язана з його соціальним авторитетом, економічною стабільністю та шлюбними перспективами інших дітей, народження дитини поза шлюбом сприймалося не лише як особиста провина дівчини, а й як серйозний удар по репутації всієї родини. Така ситуація могла спричинити тривалий громадський осуд, ускладнити укладання шлюбів для братів і сестер та навіть викликати непрямі економічні санкції з боку односельців [19, с. 138; 34, с. 125].

Ставлення батьків до дівчини-покритки зазвичай поєднувало почуття родинного сорому, розчарування та занепокоєння майбутнім сім'ї. У традиційних уявленнях вони несли певну відповідальність за недостатній нагляд за донькою, тому нерідко ставали об'єктом критики з боку родичів і

громади. Найпоширенішою реакцією було прагнення якнайшвидше врегулювати ситуацію: шляхом домовленостей із батьком дитини, які могли супроводжуватися матеріальною компенсацією чи укладенням шлюбу, організацією шлюбу з вдівцем або старшим чоловіком, а також тимчасовим переїздом дівчини до родичів в іншому населеному пункті задля уникнення публічного розголосу [11, с. 321; 40, с. 98].

У випадках, коли шлюб був неможливим, батьки могли обмежувати участь доньки в громадських і родинних урочистостях або покладати на неї додаткові господарські обов'язки як своєрідну форму моральної спокути. Водночас повне вигнання з дому траплялося доволі рідко, оскільки суперечило християнським засадам милосердя, принципам родинної солідарності та практичним потребам господарства [34, с. 128; 62, с. 71].

Громадська реакція на появу покритки мала багаторівневий характер і реалізовувалася через неформальні механізми соціального контролю. На рівні сільської громади це виявлялося в поширенні чуток, тимчасовому бойкоті під час святкових заходів, відмові брати участь у хрещенні дитини як хресні батьки чи запрошувати родину до окремих громадських заходів. Іноді застосовувався й економічний тиск, а саме відмова у спільній праці на толоках, позиках або оренді землі. Батьки покритки також могли зазнавати морального осуду та тимчасових обмежень щодо участі в громадському житті.

Важливу роль у моральному врегулюванні таких ситуацій відігравала Церква. Греко-католицьке духовенство застосовувало різні форми церковної дисципліни: публічне покаяння, тимчасове недопущення до Святого Причастя, обов'язкову сповідь і виконання єпитимії. Однак ці заходи були спрямовані не стільки на покарання, скільки на моральне виправлення та повернення людини до повноцінного життя в громаді [19, с. 141; 55, с. 226].

Водночас лемківська традиція залишала можливість для відновлення суспільного статусу. Якщо жінка сумлінно виконувала материнські

обов'язки, не уникала праці, дотримувалася моральних норм і демонструвала відповідальне ставлення до виховання дитини, громада поступово пом'якшувала своє ставлення до неї та визнавала її право на повторну соціальну інтеграцію.

Яскравим свідченням дієвості християнсько-народної педагогіки на Лемківщині є матеріали періодичної преси 1930-х років, зокрема газети «Наш Лемко» [44], яка систематично висвітлювала питання виховання дітей і молоді в дусі християнських цінностей та національної свідомості. Аналіз публікацій засвідчує, що лемківська спільнота надавала виняткового значення родинному вихованню, розглядаючи сім'ю як первинне середовище формування особистості. У газетних матеріалах наголошувалося, що саме «в родинному гнізді міститься корінь, основа і початок усякого розумного, доцільного і корисного виховання дітей». Особлива роль відводилася матері, яка, за тогочасними уявленнями, мала найбільший вплив на духовний і моральний розвиток дитини та покликана була прищеплювати їй позитивні життєві цінності. У цьому контексті виховання трактувалося не як стихійний побутовий процес, а як свідомий і цілеспрямований обов'язок, що ґрунтувався на поєднанні християнської етики, звичаєвої моралі та практичного життєвого досвіду [49, с. 85].

Релігійне виховання визначалося як першочерговий напрям формування особистості. У публікаціях підкреслювалося, що «на першому місці стоїть молитва і систематичне пізнання науки Божої», яке мало становити початковий етап належного виховання. Реалізація цієї виховної місії здійснювалася Церквою через катехизацію, духовну освіту, залучення дітей до богослужбового життя та різноманітних молитовних практик. Такі форми релігійного виховання сприяли формуванню поваги до християнських цінностей, церковних традицій і релігійної спадщини власного народу [44, с. 3; 65, с. 112].

Школа розглядалася як закономірне продовження родинного й церковного виховання. Її завданням було формування в дітей любові та відданості своїй Церкві, народові й рідному краю [46, с. 24]. Особливого значення надавалося навчанню рідною мовою, яке вважалося одним із ключових чинників збереження етнокультурної самобутності в умовах асиміляційного тиску міжвоєнного періоду [67, с. 98]. Важливе місце у виховній системі посідало також формування поваги до батьків і старших, що розглядалося як необхідна передумова виховання дисциплінованого, відповідального та національно свідомого покоління [44, с. 3; 67, с. 145].

У міжвоєнний період виховання дітей та молоді на Лемківщині набуло характеру цілеспрямованої національно-культурної та релігійно-моральної діяльності, що реалізовувалася насамперед завдяки зусиллям Українського педагогічного товариства «Рідна школа», Греко-католицької церкви та місцевих громадських організацій в умовах посилення адміністративного тиску польської влади й активізації москвофільських середовищ [16, с. 248; 67, с. 156]. Освітньо-виховна робота охоплювала дошкільні заклади («захоронки» та дитячі садки), загальноосвітні й фахові школи. Для мешканців віддалених гірських населених пунктів, де функціонування стаціонарних навчальних закладів було ускладненим, практикували проведення так званих «збірних лекцій», що давало змогу залучати до освітнього процесу дітей з ізольованих територій та забезпечувати їм доступ до базових знань і виховних практик.

Завершальну ланку цієї виховної системи становили громадські організації – захоронки, читальні товариства «Просвіта», жіночі об'єднання, товариства «Луг» і «Сокіл», а також церковні братства, які забезпечували молоді можливості для діяльності та праці відповідно до віку, здібностей і зацікавлень [46, с. 42]. Ці інституції виконували функції осередків позашкільної освіти й виховання, де через культурно-просвітницьку, спортивну, релігійну та господарсько-економічну діяльність формувалися

навички колективної взаємодії, самодисципліни, відповідальності та громадського служіння [67, с. 178].

Окрему увагу на сторінках газети приділяли формуванню фінансової культури та громадянської свідомості молодого покоління. З цією метою активно популяризувалося виховання ощадливості через діяльність шкільних ощадних кас, у межах яких учні регулярно вносили невеликі суми до громадських ощадних установ і отримували власні ощадні книжки. Така практика розглядалася не лише як засіб набуття елементарних економічних знань, а й як ефективний інструмент виховання відповідальних громадян, здатних усвідомлювати цінність праці, грошей і раціонального господарювання. У перспективі це мало сприяти зміцненню економічних підвалин національної спільноти та формуванню відповідального ставлення до суспільного добробуту [44; 46, с. 68]. Отже, сформована на Лемківщині система виховання являла собою цілісний і багаторівневий комплекс взаємопов'язаних родинних, церковних, освітніх та громадських впливів. Вона ґрунтувалася на поєднанні християнських морально-етичних цінностей, національної свідомості та громадянської відповідальності, забезпечуючи всебічний розвиток особистості. В умовах міжвоєнних суспільно-політичних викликів така система не лише сприяла збереженню етнокультурної самобутності лемків, а й виступала важливим чинником міжпоколінної тяглості, суспільної згуртованості та стійкості національної ідентичності.

Таким чином, система морально-етичного виховання в лемківській родині була важливим механізмом формування світоглядних орієнтирів, поведінкових норм і суспільних цінностей молодого покоління. Її основою виступали християнська мораль, народні педагогічні традиції та звичаєві норми, які регулювали взаємини між членами родини й громади. Виховний процес мав комплексний характер і охоплював релігійне, трудове, моральне та соціальне становлення дитини, забезпечуючи її поступову інтеграцію в доросле життя. Через особистий приклад батьків, участь у господарській

діяльності, засвоєння норм колективного співжиття та дотримання традицій формувалися такі риси, як працьовитість, відповідальність, повага до старших, чесність і відданість родині. У такий спосіб лемківська родина виступала не лише середовищем виховання, а й головним осередком збереження та передачі етнокультурної спадщини, забезпечуючи тяглість моральних цінностей і традицій упродовж поколінь.

3.2. Звичаєве право у питаннях спадкування, поділу майна та опіки.

Влада господаря в селянській родині не була абсолютною, що свідчить про колективний характер сімейної власності та обмеженість його повноважень нормами звичаєвого права. Водночас глава родини мав широкі права щодо управління господарством і розпорядження майном. Зокрема, від його рішення значною мірою залежали виділ синів із батьківського господарства та визначення розміру приданого для дочок, а за певних обставин він міг навіть позбавити сина спадкової частки [41, с. 148]. Однак, якщо інші члени сім'ї переважно володіли правом користування родинним майном, то господар (або господиня) мав право розпоряджатися ним, хоча реалізація цього права нерідко потребувала врахування інтересів і згоди інших членів родинного колективу.

Попри спільне сімейне майно, окремі члени родини подекуди мали майно особисте. Його складали передусім предмети індивідуального користування (одяг, взуття), зароблені гроші та майно, придбане на ці кошти. Звичайно, і тут є певні умовності: зокрема, чоботи могли носити по черзі всі члени родини, тобто могли мати на них право користування. Проте всетаки була й індивідуальна приналежність того чи іншого предмета індивідуального користування (індивідуальна власність) [55, с. 152]. Взагалі уявлення про індивідуальну власність у селянській родині аж до початку XX

ст. були досить розмиті. З одного боку, вважалося, що зароблене батьками на стороні йде на благо сім'ї, в загальний сімейний бюджет і не вважається особистою власністю чоловіка чи жінки.

Ще в XIX ст. дослідники звичаєвого права звернули увагу на те, що «за умови існування спільної сімейної власності... не може бути й мови про відкриття спадщини в тому розумінні, як це розуміється в писанному праві». Просто відбувається розподіл сімейного майна на стільки окремих часток, скільки із надр сім'ї, що розпалася, виникло чи може виникнути нових самостійних сімей [27, с. 92]. Писане право під поняттям «спадкування» розуміє юридичне наступництво особи після спадкодавця. Це поняття, у свою чергу, випливає з усвідомлення спадкодавця як власника, сімейне майно якого є особистою його власністю. А оскільки домогосподар не є одноосібним власником сімейного майна, то й спадкування по батькові в класичному правовому розумінні бути не може.

У XIX – на початку XX ст. більшість дослідників дотримувалися думки, що спадкування за звичаєвим правом у селянському середовищі фактично становило не передачу особистої власності батька-спадкодавця, а поділ спільного родинного майна. Водночас термін «спадкування» традиційно використовувався в наукових працях, хоча й із певними застереженнями щодо його відповідності сутності цього явища. Науковці наголошували, що спадкування за звичаєвим правом істотно відрізнялося від спадкування, врегульованого законодавством. У зв'язку з цим поняття «спадкування» стосовно звичаєво-правових практик є певною мірою умовним. Тому доцільнішим видається використання термінів «виділ майна» або «поділ майна» з уточненням, чи відбувався такий поділ за життя домогосподаря, чи після його смерті [27, с. 95].

Особливість лемківської традиції полягала в тому, що поділ родинного майна здебільшого здійснювався поступово у формі виділу окремим членам сім'ї. На Лемківщині газда, як правило, прагнув якомога довше зберегти

цілісність господарства, незалежно від того, чи було воно набуте власною працею, чи успадковане від попередніх поколінь. Тому відокремленому синові він зазвичай допомагав у спорудженні житла та надавав у користування лише незначну частину земельних угідь, відкладаючи остаточний розподіл майна на пізніший час. Така практика сприяла збереженню економічної стійкості господарства та запобігала його надмірному дробленню [42, с. 335].

Після смерті чоловіка (батька) функції формального або фактичного керівника господарства зазвичай переходили до вдови чи старшого сина. У такому стані господарство могло існувати до одруження одного із синів і його виділення на окреме господарство або до заміжжя доньки, за якою також виділялася частка родинного майна у формі приданого [55, с. 168]. Отже, у звичаєво-правовій традиції селянства не існувало прямого й обов'язкового зв'язку між смертю домогосподаря та негайним поділом майна між спадкоємцями, характерного для законодавчо врегульованого спадкового права. Формула «смерть власника – поділ спадщини» не була визначальним принципом народної правової практики.

Основною майновою процедурою в українській звичаєвій традиції був «виділ» – відокремлення частки майна окремого члена родини від спільного сімейного фонду з метою створення нового господарства або входження до іншої сімейної структури. У разі одруження сина виділ, як правило, передбачав надання земельної ділянки (однієї або кількох), господарських будівель чи коштів на їх спорудження, певної кількості худоби та іншого рухомого майна.

Інакше здійснювався виділ доньки при її заміжжі. У такому випадку основою приданого зазвичай ставало рухоме майно («скриня»), худоба, а іноді й земельна ділянка, яка здебільшого виконувала роль додаткового наділу до господарства чоловіка. Водночас така практика не виключала випадків, коли поділ майна відбувався вже після смерті батьків [42, с. 338].

Щодо самого поняття спадкування, то варто зазначити, що в народній правовій термінології відсутнє абстрактне поняття «спадщина» чи «спадкування» у сучасному юридичному розумінні. Натомість увага зосереджувалася на конкретних питаннях розподілу майна: кому дістанеться батьківська хата, хто отримає кращу земельну ділянку, як буде поділено леваду або яке майно виділять доньці у придане. Такий підхід свідчить про практичний характер народної правосвідомості, для якої були більш властиві конкретні майнові відносини, ніж узагальнені правові категорії.

У народній правосвідомості українців існували власні уявлення про спадкування, проте вони суттєво відрізнялися від його юридичного трактування. Передусім спадкування після смерті домогосподаря (батька, матері чи старшого брата) полягало не стільки в поділі майна, скільки у правонаступництві щодо виконання функцій глави господарства та розподілі його особистого майна. Оскільки основна частина майнових ресурсів розглядалася як спільна власність родини, смерть окремого її члена не обов'язково спричиняла негайний поділ сімейного майна. У разі смерті інших членів сім'ї спадкування стосувалося лише їхнього особистого майна, тоді як їхня умовна частка у спільному господарстві залишалася в загальному майновому фонді доти, доки хтось із родичів не вирішував відокремитися та створити власне господарство. Хоча в рішеннях волосних судів уживався термін «спадщина», у більшості випадків він означав саме частку особи у спільному сімейному майні. Тому справи про «спадщину» фактично являли собою суперечки щодо поділу родинного майна або визначення майнових прав окремих членів сім'ї [41, с. 148; 27, с. 102].

Матеріали зі звичаєвого права українців дають підстави, хоча й із певними застереженнями, виокремлювати кілька основних видів сімейних поділів: виділи у зв'язку зі шлюбом, виділи синів, виділи дочок, примусові та спадкові поділи. У звичаєво-правовому розумінні виділ насамперед означав вихід члена сім'ї з-під влади родинного колективу та набуття ним

господарської самостійності [50, с. 65; 51, с. 149]. З погляду інституту власності сімейний виділ являв собою відокремлення частини рухомого та нерухомого майна із загального родинного фонду з метою створення нового, самостійного господарства.

Характер виділу залежав від статі, віку та сімейного статусу особи, яка відокремлювалася від родини. Хоча виділ сина і виділ доньки фактично означали передачу частки сімейного майна, у народній правосвідомості ці процедури чітко розрізнялися. Для сина вживався термін «виділ», тоді як щодо доньки йшлося про «надання приданого». Важливим критерієм був також сімейний стан: право на виділ, як правило, отримували лише одружені сини або доньки, які виходили заміж. Неодружені члени родини зазвичай залишалися в складі батьківського господарства і не претендували на окрему частку майна.

Віковий чинник також мав суттєве значення. Етнографічні матеріали засвідчують окремі випадки, коли незаміжня жінка, яка досягла зрілого віку та не створила власної сім'ї, могла відокремитися від братів і заснувати невелике самостійне господарство. Однак у молодому віці подібні виділи переважно не практикувалися. Саме тому дослідники звичаєвого права частіше класифікували виділи не за віково-статевими ознаками, а за характером родинних зв'язків і ступенем спорідненості між учасниками поділу [50, с. 72; 51, с. 150].

Спадкування за звичаєвим правом у більшості випадків полягало не стільки в поділі майна померлого, скільки у правонаступництві, тобто переході його функцій і статусу до іншого члена родини. У разі смерті домогосподаря ключовим питанням ставало не розмежування майнових часток, а визначення особи, яка перебирала на себе управління господарством. Якщо помирала жінка — мати дітей і господиня дому, — поставав інший аспект правонаступництва: хто здійснюватиме догляд за дітьми, вестиме домашнє господарство, виконуватиме повсякденні хатні

обов'язки. Таким чином, саме правонаступництво становило основний зміст звичаєвого спадкового права, тоді як майновий поділ мав другорядне значення.

Водночас необхідно розрізняти два різновиди спадкового поділу: а) поділ особистого майна домогосподаря за умови збереження спільної сімейної власності; б) поділ усього спільного сімейного майна разом з особистим майном домогосподаря. У другому випадку процедура спадкового поділу фактично збігалася з механізмом сімейного виділу. При цьому вирішальне значення мала статево-вікова стратифікація: жінки успадковували інакше, ніж чоловіки, неповнолітні інакше, ніж дорослі, а непрацездатні – інакше, ніж працездатні члени родини [51, с. 102; 27, с. 98].

Сімейні поділи на Лемківщині могли мати як добровільний (мирний), так і конфліктний (примусовий) характер. Вони здійснювалися у формі часткових виділів або повного поділу майна та ґрунтувалися на звичаєвому праві, чинному законодавстві чи особистій волі (заповіті) домогосподаря. Поголовний поділ передбачав розподіл майна між братами, кожен із яких отримував рівну частку для себе та своєї сім'ї. Поколінний поділ відбувався після смерті братів між їхніми дітьми – двоюрідними братами, які успадковували батьківські частки, або між дядьком і племінниками, причому останні отримували частку свого батька незалежно від кількості спадкоємців [51, с. 103].

Оскільки принципи, підстави та механізми сімейних поділів як за життя домогосподаря, так і після його смерті були значною мірою подібними, їх недоцільно розглядати як цілком відокремлені явища. Практика дослідників, які намагалися чітко розмежувати ці категорії, нерідко призводила до термінологічної та змістової плутанини. Наприклад, важко провести чітку межу між спадкуванням зятя-приймака, якому надавалася «спадкова» частка майна, і його виділом із господарства. Якщо наділення майном відбувалося відповідно до звичаєвих норм, а не на підставі

особистого волевиявлення чи заповіту домогосподаря, то суттєвих відмінностей між цими процедурами фактично не існувало. Аналогічно виділ доньки через заміжжя та надання їй приданого відбувалися за однаковими принципами незалежно від того, хто виконував функції домогосподаря — батько, мати чи старший брат. Водночас донька не могла претендувати на самотійний виділ майна до укладення шлюбу.

Відповідно до різних підходів щодо трактування сутності традиційної селянської сім'ї та сімейної власності сформувалися й різні концепції успадкування за звичаєвим правом. Зокрема, теорія трудового начала розглядала працю як важливий чинник у вирішенні спадкових питань, хоча й не визнавала її самотійною підставою для набуття спадкових прав. Як зазначали дослідники, праця сама по собі не створювала права на спадщину, однак могла впливати на розподіл майна за наявності інших визначальних умов кровної спорідненості та фактичної належності до сімейного колективу. Саме тому особа, яка не перебувала в родинних зв'язках, але була прийнята до сім'ї та брала участь у спільному господарюванні, могла успадковувати нарівні з кровними родичами. Натомість родичі, які відокремилися від сім'ї та втратили з нею господарські зв'язки, нерідко усувалися від спадкування. Такий підхід значною мірою узгоджується із сучасним соціально-антропологічним розумінням спорідненості, що враховує не лише біологічні, а й соціальні та господарсько-трудова зв'язки між членами родини [40, с. 92; 51, с. 103].

Щоб окреслити питання спадкування за звичаєвим правом, необхідно врахувати два взаємопов'язані аспекти: по-перше, загальні характеристики звичаю як регулятивного механізму, по-друге, особливості народної системи спорідненості та статево-вікової стратифікації. Звичай має переважно прецедентний характер: його дотримуються не через формально закріплені приписи, а тому, що так прийнято в конкретній громаді або так чинили попередні покоління. На відміну від закону, звичай є значно гнучкішим і має

виразно фольклорну природу, що зумовлює його варіативність і здатність адаптуватися до змін соціально-побутових умов. Якщо для правової системи характерним є принцип «закон один для всіх», то для народно-правової традиції типовим є положення: «що не село, то звичай» [61, с. 68].

На відміну від офіційного права, де ключовим є формально-юридичний статус особи, у традиційному середовищі визначальне значення мав чинник праці та господарської участі. На Лемківщині пріоритет надавався тим членам громади, які реально працювали на землі та забезпечували функціонування господарства [18, с. 115]. Земля, що не оброблялася, сприймалася як порушення природного порядку: «гріхом» вважалося, коли вона «гуляє», «пустує» або залишається без господаря [7, с. 22]. Отже, звичаєве право лемків не абсолютизувало генеалогічний принцип у розподілі майна, а виходило насамперед із господарської доцільності. У цьому контексті вирішальним критерієм виступала не лише кровна спорідненість, а й здатність ефективно вести господарство. Саме цим пояснюється нерівномірність у майновому забезпеченні жінок і чоловіків: частка майна жінки була зазвичай меншою, іноді умовною або відсутньою, що зумовлювалося не дискримінаційними уявленнями, а функціональним розподілом господарських ролей [27, с. 158].

Набуття майна в традиційному середовищі лемків на початку ХХ ст. здійснювалося переважно двома шляхами: через успадкування або через сімейний виділ. Підстави, форми та принципи набуття майна в обох випадках були подібними, оскільки ґрунтувалися на єдиній господарській логіці. Чоловіки могли отримувати майно як у процесі виділу, так і в порядку спадкування.

Виділ жонатих синів за життя батька вважався звичайною практикою. Після відокремлення син набував господарської автономії: батько втрачав право втручатися в його господарську діяльність або претендувати на результати його праці, а син, своєю чергою, не був зобов'язаний сплачувати

борги чи виконувати майнові зобов'язання кореневої сім'ї. У такий спосіб формувалося самостійне господарство, засноване на принципі відокремленої власності: члени родини могли володіти власним майном лише за умови проживання окремо та самостійного його набуття.

У межах патріархальної моделі лемківської сім'ї типовим був такий порядок сімейно-майнових відносин [47, с. 150]:

1. сімейний виділ: розпорядник майном – глава кореневої сім'ї, особа чоловічої статі, повнолітній, одружений або вдівець; отримувачі виділеної або спадкової частки: а) особа чоловічої статі, яка перебуває з главою сім'ї в родинних зв'язках, потенційний глава нової (дочірньої, галузевої) сім'ї (повнолітній, одружений або вдівець); б) особа жіночої статі, що перебуває з главою сім'ї в родинних зв'язках, майбутній член нової сім'ї.

2. спадкування: спадкодавець – особа чоловічої статі, колишній глава сім'ї; спадкоємці – невідділені господарством особи чоловічої статі, які пов'язані з покійним главою сім'ї родинними стосунками, потенційний глава нової сім'ї (повнолітній, одружений або вдівець).

Отже, «патріархальний» варіант передбачав: а) перевагу чоловічої лінії над жіночою; б) низхідної лінії над висхідною; в) працездатних осіб над непрацездатними; г) повнолітніх над неповнолітніми; г) одружених над неодруженими; д) у сімейних і спадкових поділах беруть участь невідділені члени сім'ї.

У разі смерті домогосподаря розпорядником майна найчастіше ставав найближчий родич чоловічої статі – старший син або брат. Водночас управління господарством могло бути передане ще за життя господаря, що забезпечувало поступову передачу функцій керівництва.

На Лемківщині також простежуються елементи майоратної традиції, за якої старший син залишався на батьківському господарстві та перебував у ролі правонаступника в управлінні родинним майном. У разі його непридатності до господарювання батько міг за життя відокремити його,

забезпечивши окремим житлом і земельною ділянкою, а функції керівника господарства передати молодшому синові [37, с. 151].

Гнучкість звичаєвого права передбачала низку винятків із принципу формальної рівності майнового поділу. Зокрема, зафіксовано відхилення від норми рівного розподілу спадщини між синами під час сімейних виділів: більшу частку майна отримував той син, який брав на себе обов'язок догляду за батьками в старості та забезпечував їх поховання. У таких випадках додаткова майнова частка виступала своєрідною компенсацією за виконання функцій утримання й опіки. Подекуди цей син був наймолодшим у родині. Відомі також ситуації, коли батько за життя залишав за собою окрему земельну ділянку, проживаючи разом із молодшим сином, і після смерті ця земля переходила у його виключне користування. Водночас траплялися поодинокі випадки рівного поділу батьківського ґрунту між усіма синами.

На Лемківщині майно між членами родини, як правило, не розподілялося на суворо рівні частки. Перевагу при поділі отримував той син, який залишався з батьками або найбільше сприяв збереженню й примноженню господарства. Найчастіше таку роль виконував старший син [40, с. 92; 62, с. 55].

Відповідно до норм звичаєвого права, основні елементи нерухомого майна – хата, орна земля, сінокоси, лісові ділянки та пасовища переважно переходили у спадок синам, які розглядалися як головні продовжувачі роду та носії господарської функції [34, с. 132; 41, с. 145; 62, с. 48]. Доньки, за наявності братів, зазвичай не претендували на рівну частку нерухомості, однак їхнє майнове забезпечення здійснювалося через інший механізм, а саме посаг. У традиційній правосвідомості він не сприймався як добровільний дар, а трактувався як заздалегідь визначена частка батьківського майна, своєрідна форма попереднього виділу спадщини, що забезпечувала жінці матеріальну основу для створення нової сім'ї та певну економічну самостійність у межах патріархальної системи [27, с. 165; 40, с. 75].

Посаг лемківської нареченої становив складний, багатокомпонентний майново-речовий комплекс, формування якого розпочиналося ще в дитинстві та тривало протягом усього підліткового й юнацького періоду. Найвагомішу його частину складали вироби з текстилю, які водночас виконували утилітарну, естетичну та репрезентативну функції, слугуючи показником умінь нареченої, її виховання та добробуту родини. Рушники, кількість яких могла сягати від кількох десятків до сотні, виготовлялися у різних техніках вишивки (хрестик, гладь тощо) і мали чітко визначене ритуальне та побутове призначення. Їх кількість і якість виступали важливим маркером соціального статусу дівчини в громаді [11, с. 312; 23, с. 112].

Окрім рушників, до складу посагу входили простирадла, наволочки, скатертини, а також повний комплект жіночого одягу: вишиті сорочки з оздобленими комірами й рукавами, спідниці з фартухами, корсети, хустки, пояси, а також зимовий одяг — кожухи, напівшубки та взуття. Одяг виконував не лише практичну функцію, а й мав виразне ідентифікаційне значення, оскільки в межах Лемківщини існували локальні відмінності у кольоровій гамі, орнаментиці та крої, що передавалися з покоління в покоління та дозволяли визначити регіональне походження жінки [54, с. 156; 59, с. 142]. Також до складу посагу обов'язково входили предмети хатнього інтер'єру та побуту, серед яких центральне місце посідала велика дерев'яна скриня, нерідко окована металевими смугами, розписана рослинними або геометричними орнаментами й оздоблена різьбленням. Скриня розглядалася як головний символ дівочого майнового внеску, призначений для зберігання одягу, білизни та особистих речей. Вона супроводжувала жінку протягом усього життя і згодом могла переходити до її дочок, виконуючи функцію матеріального зв'язку між поколіннями [34, с. 135; 55, с. 168].

Окрім скрині, до складу посагу входили елементи постільного та домашнього начиння: ліжко з перинами, подушки, ковдри, килими та доріжки, які виготовлялися переважно власноруч на домашньому верстаті

або замовлялися у місцевих майстрів [11, с. 315; 35, с. 145]. У заможніших родин до посагу додавали мідний або глиняний посуд, дерев'яний кухонний реманент, а також дрібну худобу – корову, вівцю чи свиню. Така практика мала істотне господарське значення, оскільки молода сім'я нерідко розпочинала спільне життя без сформованої матеріальної бази й потребувала швидкого запуску виробничого циклу. Грошова складова посагу, відома як «вино», узгоджувалася під час сватання між родинами наречених і використовувалася для першочергових потреб молодої сім'ї або зберігалася як особистий резерв жінки, що підкреслювало її певну економічну автономію [40, с. 75; 62, с. 54].

Підготовка посагу вимагала значних трудових зусиль, тривалого часу та внутрішньородинної координації. З дитинства дівчину залучали до опанування прядіння, ткацтва, вишивання та крою, тоді як мати, бабуса та інші родички забезпечували організацію процесу, підготовку матеріалів, фарбування ниток і контроль якості виробів [23, с. 156]. Обсяг і якість посагу безпосередньо залежали від працелюбності нареченої та економічних можливостей родини, у зв'язку з чим він виконував функцію своєрідного соціального маркера, що демонстрував не лише матеріальний стан сім'ї, а й рівень виховання, дисциплінованості та господарських навичок дівчини.

Попри те, що після укладення шлюбу майно посагу нерідко інтегрувалося до спільного господарства подружжя, за нормами звичаєвого права воно зберігало статус особистої власності жінки. У разі скрутних життєвих обставин, смерті чоловіка або розірвання шлюбних відносин жінка зберігала право вільного розпорядження своїм посагом, що забезпечувало їй певний рівень економічної захищеності та посилювало її позицію в системі сімейно-майнових відносин [27, с. 165; 62, с. 52].

У родин, де не було синів, донька могла виступати повноправною спадкоємицею всього майна, а чоловік входив у господарство як приймак. Водночас навіть у таких випадках громада та сільські старійшини

контролювали дотримання традиційних норм з метою збереження балансу між інтересами роду, майновими правами жінки та господарською доцільністю збереження земельного фонду в обробітку [40, с. 98; 62, с. 71].

Зазначена система майнового забезпечення доньок формувалася не як інструмент обмеження, а як адаптивний механізм, зумовлений умовами гірського господарства, де збереження земельної власності в межах родинного (переважно чоловічого) кола розглядалося як чинник господарської стабільності, тоді як кожна жінка отримувала матеріальну основу для створення власного домогосподарства. Посаг поєднував економічні, соціальні та культурні функції: він був результатом багаторічної жіночої праці, маркером переходу дівчини до дорослого соціального статусу, інструментом соціальної мобільності та носієм етнокультурної традиції, що виявлялася в орнаментиці, техніках ткацтва й побутових предметах. У випадках обмежених матеріальних можливостей родини громада нерідко надавала підтримку через колективні форми взаємодопомоги – спільні роботи, позичання речей, тимчасове передання худоби або організацію додаткових заробітків, що засвідчує колективістський характер традиційного сільського суспільства та взаємозалежність домогосподарств [18, с. 115; 34, с. 128].

Після смерті чоловіка майновий статус вдови у традиційній лемківській родині визначався складною взаємодією звичаєвого права, християнської етики та господарської доцільності, де пріоритетом залишалося збереження цілісності родинного господарства та забезпечення життєдіяльності його членів. За нормами звичаєвого права, у разі наявності повнолітніх синів вдова зазвичай не ставала власницею нерухомого майна – хати, землі, лісових угідь чи пасовищ, оскільки ці об'єкти переходили у спадкування по чоловічій лінії як основа продовження роду та господарської безперервності [34, с. 138; 41, с. 149; 62, с. 51]. Водночас вона не втрачала майнового забезпечення: за нею закріплювалося право довічного користування житлом,

часткою врожаю, худобою та іншими засобами існування, що гарантувало їй мінімальну економічну стабільність і соціальний захист у похилому віці [27, с. 168].

Окрему роль відігравав особистий посаг жінки, який зберігав статус її індивідуальної власності незалежно від шлюбного стану. У разі овдовіння жінка повністю зберігала право розпорядження майном приданого – скринею з одягом і білизною, текстильними виробами, прикрасами, а також речами та майном, набутими до або під час шлюбу власною працею [34, с. 141]. До цього кола могли належати і елементи худоби та грошові заощадження («вино»), які виконували функцію резервного ресурсу на випадок життєвих ускладнень. Така правова норма забезпечувала жінці певний рівень економічної автономії та впливу в родинних рішеннях, особливо за умови неповноліття або господарської недосвідченості синів [40, с. 81].

У разі відсутності синів-спадкоємців майнові відносини набували іншої конфігурації: вдова могла виконувати функції тимчасової розпорядниці всього господарства до моменту заміжжя доньок або появи приймака, який мав продовжити ведення господарства [34, с. 143; 62, с. 56]. У таких ситуаціях громада та сільська старшина здійснювали контроль за збереженням майна, запобігаючи його втраті та забезпечуючи інтереси родини. У випадку повторного шлюбу вдова зазвичай забирала лише особисті речі та посаг, тоді як основний господарський комплекс залишався дітям або родичам померлого чоловіка [55, с. 231].

Соціальний статус вдови суттєво впливав на реалізацію її майнових прав. Поважна, працююча жінка, яка забезпечувала належне виховання дітей і підтримувала господарство, користувалася авторитетом у громаді, що частково компенсувало формальні обмеження у сфері спадкування [11, с. 325; 19, с. 143]. У межах громадської взаємодопомоги їй могли надавати підтримку через спільні роботи, позичання реманенту, тимчасове утримання худоби або організацію колективної допомоги, що відображає традиційний

характер соціальної солідарності в сільському середовищі [18, с. 118; 34, с. 145]. Церковна етика греко-католицької традиції Лемківщини підкреслювала обов'язок опіки над вдовами та сиротами, закріплюючи моральні засади громадської підтримки та соціальної взаємодопомоги [19, с. 145; 55, с. 233].

Отже, етичні норми та звичаєве право в лемківській родині формували цілісну, взаємопов'язану систему регулювання родинних відносин, у якій морально-виховні засади органічно доповнювалися практичними правовими механізмами. Виховання дітей, що ґрунтувалося на синтезі християнських заповідей та народної педагогіки, забезпечувало не лише формування особистості, а й відтворення ключових соціальних цінностей – працьовитості, поваги до старших, чесності та колективної відповідальності, які, у свою чергу, становили етичну основу звичаєвого права. Майнові відносини, зокрема процедури виділу та спадкування, регулювалися не стільки абстрактними юридичними нормами, скільки принципами господарської доцільності, трудового внеску та фактичної приналежності до родини, що забезпечувало гнучкість і адаптивність традиційної системи. Патріархальна ієрархія, попри формальне главенство чоловіка, передбачала врахування думки громади, інтересів усіх членів родини та пріоритет збереження цілісності господарства. Суспільний контроль виступав потужним регулятором як у сфері моралі, так і в майнових справах, підтримуючи баланс між індивідуальними прагненнями та колективною стабільністю.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження традиційного внутрішньосімейного укладу лемків кінця XIX – першої половини XX ст. дало змогу розглянути цей феномен як складну багатовимірну систему, що поєднувала соціальні, господарські, етико-правові та культурно-виховні механізми функціонування. Комплексний аналіз історіографії засвідчив, що науковий інтерес до лемківської родини формувався впродовж понад століття під впливом еволюції методологічних підходів від описово-етнографічних фіксацій кінця XIX – початку XX ст. до сучасних міждисциплінарних студій, які інтегрують історичний, правовий, педагогічний та антропологічний виміри.

Аналіз соціальної та господарської структури лемківської сім'ї виявив поступовий перехід від великої нерозділеної патріархальної родини до малої нуклеарної моделі. Цей процес був зумовлений комплексом взаємопов'язаних чинників. Економічні трансформації, зокрема розвиток товарно-грошових відносин, проникнення ринкових механізмів у сільське господарство та посилення соціальної диференціації, поступово послаблювали колективістські основи традиційної родини. Демографічні процеси, передусім масова еміграція чоловічого населення з кінця XIX ст., спричинили зростання господарського навантаження на жінок і трансформацію статево-вікового поділу праці. Політико-адміністративні чинники, зокрема міждержавні кордони після 1918 р. та примусові депортації 1944–1947 рр., порушили цілісність родинних мереж і ускладнили міжсільські зв'язки та форми взаємодопомоги. Водночас у гірських районах Лемківщини залишки великої сім'ї зберігалися триваліше, ніж в інших регіонах, що свідчить про здатність традиційних громад адаптуватися до нових соціально-економічних умов.

Дослідження внутрішньосімейної ієрархії показало, що формальне главенство «старого газди» не мало абсолютного характеру. Його влада

обмежувалася колективною відповідальністю, функціонуванням сімейної ради та нормами взаємодопомоги, що запобігало деспотичним практикам і забезпечувало внутрішню рівновагу домогосподарства. Водночас спостерігається чітка гендерна асиметрія: чоловік виконував функції організатора господарства та розпорядника майна, однак важливі рішення ухвалювалися з урахуванням думки дорослих членів родини. Особливого значення набуває трансформація статусу жінки, яка за умов формальної підпорядкованості фактично володіла значною господарською автономією.

У великій нерозділеній родині жінка підпорядковувалася старшій господині, тоді як у нуклеарній сім'ї вона ставала рівноправною партнеркою чоловіка, здійснюючи управління хатнім господарством, вихованням дітей, дрібним виробництвом і контролем за доходами. Масова еміграція чоловіків суттєво розширила її функціональні обов'язки, перетворивши на фактичну керівницю домогосподарства. Паралельно жінка виконувала роль носійки етнокультурної традиції, активно залучаючись до діяльності церковних братств, просвітницьких осередків і громадських ініціатив, що забезпечувало її інтеграцію в публічну сферу.

Аналіз морально-етичних засад виховання засвідчив функціонування цілісної багаторівневої системи, яка поєднувала родинні, церковні, шкільні та громадські чинники. Виховання розглядалося як суспільно значуща функція, спрямована на формування базових моральних чеснот – працьовитості, шанування старших, чесності та релігійності. Їхнє засвоєння відбувалося через повсякденну практику, фольклор, особистий приклад і систему соціального контролю. Релігійне виховання посідало провідне місце, реалізуючись через молитву, катехизацію та участь у богослужіннях. Шкільна освіта розглядалася як продовження родинно-церковної традиції та засіб збереження етнокультурної ідентичності, зокрема через навчання рідною мовою в умовах асиміляційних впливів міжвоєнного періоду.

Громадські організації виконували функцію позашкільної освіти, сприяючи формуванню навичок колективної взаємодії, самодисципліни та громадянської відповідальності. Важливим елементом виховної системи було формування фінансової культури через шкільні ощадні каси, що сприяло розвитку ощадливості та відповідального ставлення до матеріальних ресурсів.

Дослідження звичаєвого права у сфері спадкування, майнових поділів та опіки засвідчило, що регулювання майнових відносин ґрунтувалося не на формалізованих юридичних нормах, а на принципах господарської доцільності, трудового внеску та фактичної включеності до родини. Центральною процедурою був «виділ» – відокремлення частки спільного сімейного майна з метою створення нового господарства. Його реалізація залежала від статі, віку та сімейного статусу, а також супроводжувалася чіткою термінологічною диференціацією щодо синів і дочок. Спадкування за звичаєвим правом переважно набувало форми правонаступництва в господарській ієрархії, а не рівного поділу майна, що відповідало аграрній логіці збереження земельного ресурсу.

Патріархальна модель передбачала пріоритет чоловічої лінії, однак її функціонування було гнучким і допускало винятки, зокрема перевагу отримував той син, який забезпечував догляд за батьками, незалежно від черговості народження. Соціальний контроль громади відіграв стабілізуючу роль, забезпечуючи баланс між індивідуальними інтересами та колективною стабільністю. Система опіки над неповнолітніми та непрацездатними членами родини компенсувала відсутність інституцій державного соціального захисту.

Отже, традиційний лемківський сімейний уклад кінця XIX – першої половини XX ст. функціонував як цілісна й адаптивна соціокультурна система, що поєднувала нормативну сталість із практичною гнучкістю. Внутрішньосімейні відносини, ієрархічні структури, виховні практики та

звичаєво-правові механізми становили взаємопов'язаний комплекс, спрямований на забезпечення економічного відтворення, моральної стабільності та культурної тяглості. Лемківська родина виступала ключовим осередком збереження етнокультурної ідентичності, здатним до трансформації в умовах еміграції, воєнних конфліктів і адміністративних депортацій. Проведене дослідження підтверджує доцільність комплексного, міждисциплінарного підходу до вивчення традиційної родини як динамічної системи, що інтегрує історичні, правові та культурно-антропологічні виміри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Болтарович З. Традиції сімейного виховання. *Народна творчість та етнографія*. 1993. № 2. С. 15–24.
2. Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів кінця XIX – на початку XX століття. / З. Болтарович. Київ, 1976. 189 с.
3. Борисенко В. К., Гримич М. В., Гончаров О. П. Українська етнологія: навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ: Либідь, 2007. 399 с.
4. Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі. Українки в історії; за заг. ред. В. Борисенко. К.: Либідь, 2005. С. 18–26.
5. Борисенко В. К. Сімейна обрядовість українців XX – початку XXI століття. / Голов. ред. Г. Скрипник; НАН України, ІМФЕ. Київ. 2016. 256 с.
6. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка. Київ: Либідь, 2006. 328 с.
7. Бугера І. Звичаї та вірування Лемківщини. Львів: Наш Лемко, 1939. 40 с.
8. Вархол Й. Сімейна обрядовість. *Календарна та сімейна обрядовість українців Словаччини*. / [голов. ред. Г. Скрипник]; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ: Видавництво ІМФЕ, 2019. С. 110–217.
9. Вовк Х. Студії з української етнології та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
10. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології: нова редакція / передм. О. Г. Таран; прим. О. Г. Таран, С. Л. Маховської, Ю. С. Буйських; упоряд. О. О. Савчук. Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. 464 с.
11. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Київ: Оберіг, 1991. Т. 1. 456 с.
12. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис: у 2 т. Київ: Оберіг, 1993. Т. 2: Літо. Осінь. 442 с.

13. Вудвуд Л. Ф., Вудвуд І. М. З родини йде життя людини: народознавство, родинознавство, обряди та свята, сценарії, дитячий фольклор. Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. 116 с.
14. Галай М. Система підготовки вчителів Другої Речі Посполитої у 1932–1939 роках. *Гілея: науковий вісник*. 2012. Вип. 60 (№ 5). С. 245–251.
15. Галик Я. Книга пам'яті Лемківщини. Львів, 2015. Т. 1. 675 с.
16. Герцюк Д. Громадська підтримка розвитку української середньої школи у Галичині (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Вісник Львівського університету. Серія: Педагогіка*. 2008. Вип. 24. С. 245–252.
17. Глушко М. Історія народної культури українців: навч. посіб. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2014. 223 с.
18. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат: ХІХ – 30-ті роки ХХ ст. Київ: Наук. думка, 1993. 200 с.
19. Гримич М. Християнство і звичаєве право українців. *Народознавчі зошити*. 2003. № 1–2. С. 130–136.
20. Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 7. С. 16–21.
21. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття. К.: Арістей, 2006. 560 с.
22. Гримич М. В. Народна культура українців як дзеркало українського національного характеру. *Етнічна самосвідомість і національна культура: Тези доп. К.*, 1991. С. 34–36.
23. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. / упоряд. тексту і авт. післямови Я. Левчук. Київ: Либідь, 2006. 256 с.
24. Дерлиця Г. Селянські діти. *Етнографічний збірник*. Львів, 1988. Т. 5. С. 134–148.
25. Заглада Н. Побут селянської дитини. Київ, 1929. С. 3–143.

26. Етнографія українців: навч. посіб. / за ред. С. А. Макарчука. 3-тє вид., перероб. і доп. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2015. 711 с.
27. Іванівська О. П. Звичаєве право в Україні: етнотворчий аспект: навч. посіб. Київ: Ексоб, 2002. 263 с.
28. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 272 с.
29. Кісь О. Подружні стосунки в українській селянській родині кінця XIX – початку XX ст. Харків, 2017. С. 5–31.
30. Ковальчук О. В. Українське народознавство. / Книга для вчителя. Київ: Освіта, 1992. 176 с.
31. Костаревич О. Шкільництво на Лемківщині. *Лемківський календар на 2004 рік*. 2003. С. 51–57.
32. Красовський І. Лемки та їх походження. *Ленінська молодь*. Львів. 1956. 24 жовт.
33. Кравченко Т. В. Сім'я та її вплив на соціалізацію дитини. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 3. С. 32–42.
34. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис. Київ: Наукова думка, 1966. 198 с.
35. Культура і побут населення України: навч. посіб. для вузів / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко; упоряд. В. І. Наулко; гол. ред. С. В. Головка. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
36. Куницький О., Чубинська К. Перша етнографічна експедиція на Правобережну Україну. *Народна творчість та етнографія*. 1971. № 6. С. 60–76.
37. Курочкін О. В. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. Київ, 2004. 248 с.

38. Лазуренко В. Від роду до роду. Громадське життя і побут українського селянства у II половині XIX століття. Черкаси: Ваш дім, 2004. 92 с.
39. Лозко Г. С. Українське народознавство. Київ: АртЕк, 2004. 472 с.
40. Мухін В. Ф. Звичаєве право українського народу: сімейно-шлюбні відносини. Київ, 1998. 234 с.
41. Мухін В. Ф. Спадкування за звичаєвим правом українського селянства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Народознавчі зошити*. 1996. № 3. С. 145–152.
42. Мушинка М. Південь. Лемківщина: земля, люди, історія, культура. Нью-Йорк–Париж–Сидней–Торонто, 1988. Т. II. С. 292–402.
43. Народні повір'я. / автор-упоряд. М. К. Дмитренко. Київ: Народознавство, 1997. 68 с.
44. Дівчата і невістки, далі так не може бути. *Наш Лемко*. Львів, 1938. № 4 (12). 15 червня.
45. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. XIV. Буенос-Айрес, 1965. 390 с.
46. Рідна школа: Українське педагогічне товариство. Діяльність за адміністративний рік 1925–26. Львів, 1936. 86 с.
47. Сивицький М. Північ. Лемківщина: земля, люди, історія, культура. Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1988. Т. II. С. 102–195.
48. Лемківщина. Земля – Люди – Історія – Культура: Частина II. / за ред. Богдана О. Струмінського. Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто: 1988. 345 с.
49. Стельмахович М. Народна педагогіка. Київ: Радянська школа, 1985. 312 с.
50. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. Київ: Знання, 1991. 48 с.

51. Стовбуха Д. Політика Другої Речі Посполитої щодо західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин*: зб. наук. праць. Київ; Краків, 2002. С. 102–104.
52. Тарнович Ю. Історія Лемківщини. Львів, 1936. 91 с.
53. Теплий Я. Українська Атлантида: етнокультурологічне дослідження. Житомир: Полісся, 2011. С. 326–361.
54. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна. Київ: Либідь, 1993. 256 с.
55. Українська родина: родинний і громадський побут: навч.-метод. посіб. для вчителів та викладачів народознавства. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. 424 с.
56. Українське народознавство і проблеми виховання учнів. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (10–12 жовтня 1995 р, м. Івано-Франківськ). У 2-х частинах. 182 с.
57. Українське народознавство: Книга для вчителя. / Ковальчук О.В.; Худ. оформ. В.Є. Перевальського. Київ: Освіта, 1992. 176 с.
58. Українське народознавство: навч. посібник. / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.
59. Українці: Свята. Традиції. Звичай. / Упоряд. І. Коверець. Донецьк, 2004. 304 с.
60. Хрін Н., Брошко Л. Невичерпне джерело народної мудрості. Київ: Вінол, 2000. 180 с.
61. Цимбалістий Б. Родина і душа народу. / *Українська душа*: зб. статей. Київ, 1992. С. 66–96.
62. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: структура і функції. Львів: ІН НАН України, 1999. 143 с.
63. Чубинський П. Мудрість віків. Київ: Мистецтво, 1995. Кн. 2. 224 с.

64. Шаповал Л. І. Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів: термінологічний словник. Полтава: АСМІ, 2016. 298 с.
65. Щербак І. Енциклопедія дитинства. *Неопалима купина*. 1995. № 5–6. С. 112 – 114
66. Ябур В., Плутарський А. Лемківщина: історія, культура, мова. Пряшів: Союз русинів-українців Словаччини, 2011. 428 с.
67. Яців Я. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді у позаурочний час на західноукраїнських землях (1919–1939 рр.): монографія. Дрогобич: Коло, 2004. 276 с.